

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ DÜDENGİNSKİ’NİN
HAYATI, SİYASİ VE ASKERİ FAALİYETLERİ**

**Hazırlayan
Aydın MAĞARA**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA**

Yüksek Lisans Tezi

Temmuz 2021, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ DÜDENGİNSKİ’NİN
HAYATI, SİYASİ VE ASKERİ FAALİYETLERİ**

**Hazırlayan
Aydın MAĞARA**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA**

Yüksek Lisans Tezi

Temmuz 2021, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Aydın MAĞARA

İmza

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Tarih

Program Adı : Yüksek Lisans

Tez Başlığı : Abdurrahman Fatalibeyli Dündenginski'nin Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 75 sayfalık kısmına ilişkin 02/08/2021 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: **% 24'** dir.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 02/08/2021

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA

Öğrenci: Aydın MAĞARA

İmza

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“Abdurrahman Fatalibeyli Düdenginski’nin Hayatı, Siyasi Ve Askeri Faaliyetleri” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Aydın MAĞARA

Danışman

Dr.  gr. yesi Erhan YOSKA

Tarih ABD Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali şAHİN

ÖN SÖZ

Tez sürecinde ve öncesinde özverili bir şekilde sürekli yanımda olan, desteğini ve yardımını asla esirgemeyen saygıdeğer hocam Dr. Öğr. Üyesi ERHAN YOSKA e ‘ya teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Eğitim ve öğretim hayatım boyunca bana yol gösteren, yardımlarını esirgemeyen tüm hocalarıma, sevgili aileme ve arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Son olarak dostum, sırdaşım ve yol arkadaşım olan anneme, kız kardeşlerime tüm destekleri ve sevgisi için teşekkür eder, küçük bir yolda, büyük adımlar atmanın ne olduğunu bana öğrettiği ve kalbinin tüm güzellikleri için minnettar olduğumu ifade etmek isterim.

Canım annem, babam, kardeşlerime ithafen...

Aydın MAĞARA

Kayseri - 2021

ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ DÜDENGİNSKİ'NİN HAYATI, SİYASİ VE ASKERİ FAALİYETLERİ

Aydın MAĞARA

**Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans, Temmuz 2021
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA**

ÖZET

Abdurrahman Ali oğlu Fatalibeyli, genç yaşında Tiflis Askeri Piyade okulundan mezun oldu. Askerlik mesleğine başladıktan sonra Azerbaycan'ın milli ordusunda subay olarak görev aldı. Elde ettiği başarıların akabinde Moskova Harp Akademisini de kazanıp binbaşı rütbesi ile okulu başarı ile tamamladı .II.Dünya Savaşı yıllarına kadar Sovyet ordusundaki hizmetlerinden ötürü Altın Yıldız Nişanı ile onurlandırıldı. II.Dünya Savaşı'nda Almanya'ya esir düştü. Alman hükümetinin istekleri doğrultusunda Azerbaycan lejyon birliklerinin kuruluşunu sağladı. Azerbaycan askeri birliğinin başı ve özgürlük radyosunun Azerbaycan yazı işleri genel müdürü ve baş editörü olmuş, lejyonadaki askerlerin milli ve dini duygularını canlı tutmak için Azerbaycan dergisi ve Azerbaycan gazetesinin çıkmasını sağlamış, siyasi fikirlerini bu gazete ve dergide makale şeklinde yayınlamıştır. tanınmış siyasi bir karakter olan Abdurrahman Fatalibeyli, Berlin Milli Azerbaycan Kurultayının toplanmasında da üstün gayret sarfetmiştir. Bu çalışmamız kronolojik şekilde Abdurrahman Fatalibeyli'nin hayatının farklı aşamalarını, askeri okullardaki eğitimini, Sovyet ordusundaki hizmetini, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycan askeri teşkilatındaki rolünü, binlerce insanı kurtarmasını, Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve özgürlüğü adına verdiği mücadeleyi, batılı devletler ile olan ciddi siyasi çalışmaları belgelerle ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Düdenginski, Bağımsızlık, Azadlık Radyosu, Azerbaycan Lejyonerleri

ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ DÜDENGİNSKI'S LIFE, POLITICAL AND MILITARY ACTIVITIES

Aydın MAĞARA

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

MSc. Thesis, July 2021

Supervisor: Asst. Prof. Erhan YOSKA

ABSTRACT

Fatalibeyli, son of Abdurrahman Ali, graduated from Tbilisi Military Infantry School at a young age. After starting his military career, he served as an officer in the national army of Azerbaijan. After his achievements, he won the Moscow Military Academy and successfully completed the school with the rank of major. He was honored with the Gold Star Order for his services in the Soviet army until the years of World War II. He was captured by Germany in World War II. He provided the establishment of the Azerbaijani legion units in line with the wishes of the German government. He became the head of the Azerbaijani military unit and the editor-in-chief and editor-in-chief of Azerbaijan's freedom radio. He provided the publication of the Azerbaijan journal and Azerbaijani newspaper in order to keep the national and religious feelings of the soldiers in the legion alive, and published his political ideas in the form of articles in this newspaper and magazine. Abdurrahman Fatalibeyli, a well-known political character, also made great efforts in the convening of the Berlin National Azerbaijan Congress. In this study, the different stages of Abdurrahman Fatalibeyli's life, his education in military schools, his service in the Soviet army, his role in the Azerbaijani military organization during the Second World War, his rescue of thousands of people, his struggle for the independence and freedom of Azerbaijan, his serious political work with western states. tried to be documented.

Keywords: Düdenginski, Independence, Freedom radio, Azerbaijani legionnaires

İÇİNDEKİLER

ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ DÜDENGİNSKİ’NİN HAYATI, SİYASİ VE ASKERİ FAALİYETLERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK ONAYI	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ’NİN AZERBAYCAN’DAKİ HAYATI

1.1. Rus Hakimiyeti Döneminde Azerbaycan’ın Siyasi Durumu.....	4
1.1.1. Rus Hakimiyeti Döneminde Azerbaycan’ın Askeri Durumu.....	5
1.1.2. Rus Hakimiyeti Döneminde Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Hayat	6
1.2. Abdurrahman Fatalibeyli’nin Azerbaycan ve Rusya’daki Hayatı.....	7
1.2.1. Ailesi ve Yetiştği Kültür Ortamı	7
1.2.2. Fatalibeyli’nin Askeri Hayatı	8
1.2.3. Azerbaycan’da Milli Direniş	9
1.2.4. II.Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri.....	13
1.2.5. II. Dünya savaşında Alman-Rus Mücadelesi	26
1.2.6. Savaş Esirlerinin Durumu.....	29
1.2.7. Türkiye’nin II.Dünya Savaşındaki Dış Politikası.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ’NİN ALMANYA’DAKİ FAALİYETLERİ

2.1. Almanya’nın Doğu Politikası	32
2.2. Azerbaycan Lejyoner Birliklerinin Oluşumu ve Düdenginski’nin Askeri Kimliği	36

2.3. Birliklerin Organizasyonu	40
2.4. Azerbaycan Lejyonerlerinin Askerî Faaliyetleri	42
2.5. Azerbaycan Lejyonu'nun Kültürel Faaliyetleri	44
2.2. II.Dünya Savaşında Yayınlanan Lejyoner Yayınları.....	47
2.2.1. Azerbaycan Gazetesi	47
2.2.2. Dini ve Milli Duygularla Azerbaycan Gazetesi	48
2.2.3. Almanya'dan Haberler ve Propaganda.....	53
2.3. Fatalibeyli'nin Siyasi Faaliyetleri.....	54
2.3.1. Fatalibeyli'nin Siyasi Hayatı	54
2.3.2. Fatalibeyli'nin Azerbaycan İle İlgili Düşünceleri	56
2.3.3. Özgürlük Radyosu	57
2.3.4. 1943 Berlin Milli Azerbaycan Teşkilatı ve Ulusal Azerbaycan Kongresi	60
2.3.5. Ulusal Azerbaycan Kongresi'nin Kararları	63
2.3.6. Abdurrahman Fatalibeyli'nin Şehit Edilmesi	64
2.3.7. Ailesinin Durumu	64
2.4. Fatalibeyli'nin Şehadetin yankıları.....	65
2.4.1. Almanya'daki Defn Merasimi	65
2.5. Türkiye'de Gerçekleştirilen Anma Merasimleri.....	65
2.5.1. İstanbul'da Anma Merasimi	65
2.5.2. Ankara'da Hatırlama Merasimi	66
2.6. Fatalibeyli Hakkındaki Görüşler	67
2.6.1. Tanınmış Mücahir Süleyman Tekiner	67
2.6.2. Mücahir Beşir Genceçay	68
2.6.3. Mühacir Mehmet Sadıkaran	69
2.6.4. Mühacir Hasan Zeynallı	70
2.6.5. Eski Lejyoner Muhammed Kengerli	70
2.7. Fatalibeyli Sonrası Ailesinin Durumu	72
SONUÇ	73
KAYNAKÇA.....	75
EKLER	79

SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Anabilim Dalı
BAP	: Bilimsel Araştırma Projeleri
Bkz	: bakınız
Çev	: Çeviren
Der	: Derleyen
Dnb	: Almanya'nın gizli haber alma servisi
Ed.	: Editör
ERÜ	: Erciyes Üniversitesi
Kgb	: Sovyetler Birliği'nin İstihbarat ve Gizli Servisi
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sscb	: Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
TDK	: Türk Dil Kurumu
YÖK	: Yükseköğretim Kurumu

GİRİŞ

Müstakil devletler uzun tarihleri boyunca iç çekişmeler yada dışarıdan gelen tehdit ve saldırılar karşısında zaman zaman büyük sarsıntılar geçirseler de ayakta kalabilmelerinin en önemli faktörlerinden birisi şüphesiz ki içerde ve dışardaki tehditlere karşı kazanmış oldukları askeri başarılarıdır. Devletlerin içinde bulundukları siyasi gelişmeler ve ekonomik durumları ile bağlantılı olarak birliklerindeki askerin sayısı ve organizasyonu, savaş stratejileri, kullanılan silahlar ve ordunun etnik yapısı sürekli değişim içinde olabilmekteydi.

Askeri kabiliyetleri ve okçuluktaki hünelerlerinden dolayı Türkler, her zaman örnek alınan bir askeri unsur olmuştur. Örneğin Bizans İmparatorluğu içerisinde çeşitli etnik gruplardan oluşan ücretli askerler, Bizans tarihi boyunca yer almıştır. İmparatorluk ordusunda ücretli asker olarak görev yapan çeşitli boylara mensup Türk toplulukları da mevcut idi. Bu toplulukların Bizans hizmetine girmesi çeşitli yollardan olmuştur. İmparatorluğun Trakya Bölgesindeki arazilerini yağmalayan Peçenek, Kuman ve Uzlar'ı askeri güç olarak durdurmakta başarılı olamayan Bizans İmparatorluğu genellikle arazi, para ve değerli hediyeler karşılığında onları kendi hizmetine alma yoluna gitmiştir.

Karadeniz'in Kuzeyinden Balkanlara inen bu müslüman olamayan Türk toplulukları dışında XI. Yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu'yu kılıç hakkı olarak ele geçiren Selçuklu Türklerinin de Bizans hizmetine girdiklerini görmekteyiz. Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenas döneminde, ücretli türk askerler konusunda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerden birisi Türkopoller (Türkoğulları) dır. Türkopol XI.yüzyıl sonlarından itibaren Bizans ordusunda görev yapan Hristiyanlaştırılmış paralı Türk askerlerine verilen isimdir. Bu birlikler orduda ok, yay ve kargı gibi silahlar kullanan hafif süvari birlikleridir. Selçuklu Türkleri, Bizans'ın Batıdaki mücadeleleri sırasında maddi kazanç sağlamak amacıyla İmparatorluk

hizmetine girdikleri gibi özellikle iç mücadeleler sırasında tahtı ele geçirmek isteyen Bizans yöneticilerinin, rakiplerinin bertaraf edebilmek için yüksek ücret karşılığında Anadolu da faaliyetlerde bulunan Selçuklu beylerinin yardımına başvurdıklarını da bilmekteyiz.

Bizans ordusunda görev yapan Türkler, Bizans'ın diğer düşmanları olan Haçlılar, Batıdaki Slav kavimleri ve Ermeniler ile olduğu kadar kendi soydaşları hatta kendi boylarına karşıda Bizans saflarında savaşmışlardır. Anadolu'daki Selçuklu-Bizans mücadelelerinde Peçenek, Kuman ve Uzlar'ın Selçuklulara karşı Bizans ordusunda görev yapmaları çok sık rastlanan bir durum olmuştur. Peçenek askeleri genellikle Kuzey sınırların korunmasında görev almakla birlikte aynı zamanda Anadolu'da Selçuklu Türklerine karşı da kullanılmıştır.

Türk Devletleri tarihin bazı dönemlerinde siyasi çekişmelerden dolayı kısa süreli de olsa devlet olma özelliklerini kaybedip, farklı devletlerin himayesi altında yaşamaya mecbur kalmış, dini, dili ve milli kültürleri asimile edilmeye çalışılmıştır. Örneğin I. Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra halk 49 yıl Çin Egemenliği altında yaşamak zorunda kalmıştır. 19.Yüzyıla gelindiğinde ise kadim bir Türk yurdu olan Azerbaycan toprakları farklı dönemlerde farklı devletler tarafından işgal edilmiş, yönetilmiş ve birçok kültürün etkisi altına girmeye maruz kalmıştır. Özellikle 19. Yüzyıl boyunca Rusya-İran, Rusya-Osmanlı, Osmanlı-İran arasında yapılan savaşların sonucu olarak Azerbaycan toprakları işgal edilerek İran ve Rusya arasında paylaşılmıştır. 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türmençay anlaşmalarına göre Güney Azerbaycan toprakları İran'a Kuzey Azerbaycan toprakları ise Rusya İmparatorluğuna tabî edilmiştir. Bu durum I.Dünya Savaşı sonuna kadar devam etmiştir. 1971 yılından günümüze kadar geçen zaman zarfında Azerbaycan'da 3 farklı devlet kurulmuştur. Bunlar sırasıyla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Azerbaycan SSC (1920-1991), Azerbaycan Cumhuriyeti (1991- günümüze değin) Sovyet yönetimi döneminde Azerbaycan'ın sosyal ve iktisadi yapısı tamamen değişti. Sovyet yönetimine ait en önemli olaylardan birisi "Azerbaycanlaştırma" politikası ile ilgilidir. Bölge halkı "Müslüman" kimliğinden "Azerbaycan" kimliğine dönüşüm yaşamış, Türk dili yerine Azerbaycan dili, Türk Müslüman halkı yerine Azerbaycan halkı gibi ifadeler gündeme getirilmiştir.

Sovyet dönemi boyunca Azerbaycan coğrafyasının yeraltı, yerüstü zenginlikleri sovyetler tarafından sömürülmüş, halkın okumuş ve aydın kesimi Ruslar tarafından çıkarları doğrultusunda kullanılmıştır. Sovyet Ordusunda önemli miktarda Azerbaycan Türkü görev almıştır. Sovyet ordusunda görev yapan önemli isimlerden birisi de Abdurrahman Fatalibeyli Düdenginski'dir. Tiflis de başlayan askeri eğitimine Moskova Harp Akademisinden mezun olarak başlayan Fatalibeyli Sovyet ordusu içinde Binbaşı rütbesine çabucak ulaşmıştır. II. Dünya Savaşında Alman-Rus mücadelelerinde Almanların eline Esir düşmüştür. Fatalibeyli ile birlikte Almanlara esir düşen Azerbaycanlı Türk askerlerin bir çoğu hayatta kalmayı başaramamış, hayatta kalanlar ise Alman ordusu içinde Rusya'ya karşı savaşmak mecburiyetinde kalmışlardır. Alman Askeri İrtibat Heyeti'nin de başına getirilen Fatalibeyli, Alman saflarında savaşan Azerbaycan Lejyoner Birliklerini organize ederek birliklerin başına geçmiştir. Yalnızca askeri faaliyetleri ile kalmayan Fatalibeyli siyasi alanda da Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele etmiş bu amaç doğrultusunda Berlin'de Milli Azerbaycan Kongresinin toplanmasını sağlamıştır. Finansmanını ABD'nin sağladığı ve Almanya'da kurulan Özgürlük Radyosu'nun baş editörlüğü görevini yürütmüş, Azerbaycan Dergisi'nin editörlüğünü başarıyla yerine getirmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ’NİN AZERBAYCAN’DAKİ HAYATI

1.1. Rus Hakimiyeti Döneminde Azerbaycan’ın Siyasi Durumu

İran’da Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan coğrafyasında siyasi birlik kurulamadı ve Azerbaycan siyasi tarihinde Hanlıklar Dönemi olarak bilinen süreç başladı. Bu dönemden sonra Rusya ile İran arasında Azerbaycan coğrafyasına hakim olma mücadelesi başladı ve mücadeleyi kazanan taraf Rusya oldu. Böylece 1806 yılına gelindiğinde Azerbaycan hanlıkları’nın Rusya tarafından işgal süreci başlamış oldu. Rusya Hanlıklar üzerinde hakimiyet sağladıktan sonra 1828 Türmençay anlaşmasında yer alan maddeye göre belirlenen sınırlara çekildi. Rusya ele geçirilen Hanlıkların liderlerinden bazıları ile anlaşarak Azerbaycan’ın yönetimi üzerinde etkili olmaya başladı¹. Rusya’da 18.yüzyıldan itibaren uygulanmakta olan mutlakiyet yönetiminden vazgeçip meşruti yönetime geçme eğilimi hızla hissedilmeye başladı. Rusya’nın pek çok bölgesinde ortaya çıkan ihtilâlcı ayaklanmalar Çar’ın meşruti bir meclis açma yönünde söz vermesine neden oldu. Çarlık yönetimi yeni idari organlar oluşturarak 1905 ihtilalinin etkisi ile Duma meclisini oluşturdu. Rusya’da oluşturulan bu meclise Rus hakimiyeti altındaki farklı milletlerden temsilcilerde katıldı. İlk oluşturulan meclise Azerbaycan Türklerinden otuz beş delege katılsa da sonraki дума meclislerinde bu rakam önce on sonra da altı kişiye kadar düşürüldü. Bu demokratik hareketle birlikte Azerbaycan Türkleri, üst düzey insan yetiştirmeye yönelik çalışmaları başlattı. Rus çarı, bu tür hareketlerin Rus çıkarlarına ters düştüğünü belirterek 1907 yılında Duma’yı feshettiğini ilan etti. Bu kısıtlama girişimleri neticesinde Azerbaycan’da siyasi önderler Rus hükümeti altında siyaset yapmak yerine bağımsızlık kazanmak fikri etrafında birleşerek Musavat Halk Partisini kurdular. Azerbaycan’da milli bir fikir hareketinin

¹ Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, (İstanbul: Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, 1993), 23-27

ortaya çıkaması üzerine tedirgin olan Rus hükümeti bu durumun diğer milletlere de örnek olabileceğini düşünerek cemiyetlerin hareket alanını kısıtladı. Siyasi liderler ve fikir önderleri tutuklanarak sürgün edildi².

1.1.1. Rus Hakimiyeti Döneminde Azerbaycan'ın Askeri Durumu

1.Dünya Savaşı yıllarında Rusların yanında savaşa katılan bir çok farklı millet bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı cephe gerisinde lojistik destek olarak hizmet verirken bir kısmı ise sıcak cephe hattında savaşıyordu. Daha önce Rus düzenine bağlılıklarından şüphelenilen Kafkas ve Orta Asya halklarının bir kısmı hizmet dışı bırakılmışlardı. 1886 yılına gelindiğinde Ruslar tarafından çıkarılan bir kanun ile birlikte yerel halktan asker alınmamasına karar verilmişti. Ruslar, hakimiyetindeki müslüman Türklerin bağımsızlık mücadelesi vermelerinden korktukları için burdaki halkın aktif olarak askerlik yapmalarını istememekteydiler. Azerbaycan ve Kafkas coğrafyasındaki halkın askerlikten ve vergiden muaf olmaları bu halklar için bir avantajdı³.

I. Dünya Savaşı esnasında Ruslar askere alma politikalarını kendi çıkarları doğrultusunda tekrar güncellemişlerdi. Örneğin 19-43 yaşları arasındaki Türkmenleri geri hizmet ve siper kazmadırmak için askere alıyorlardı. Ruslar tarafından Türkistan, Azerbaycan ve Orta Asya coğrafyalarından yarım milyona yakın halkı askere çağırılmıştı. Silah altına alınan Azeri Türkleri ve Türkmenlerin cephe hattında hayatlarını kaybetmeleri, Kazak ve Kırgız Türklerinin silah altına girmemek için direnmelerine sebep olmuştu⁴.

Ruslar Azeri, Türkmen ve diğer Türkistanlılara askere alırken bir takım usulsüzlükler yapmışlardı. Yayımlanan genelgeye göre 19-43 yaş aralığındaki halk askere alınması gerekirken 17-18 yaşındaki gençlerin yaşları 19-20 yaş aralığında, 60 yaşını geçenler ise 30 yaşında gösterildiği de olmuştur⁵. Azeri Türkmenleri ve Türkistan coğrafyasında yaşayan halk Rus politikalarına direnmelerine rağmen Rusların zor

² Fahri Solak, Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan, (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2015), 33

³ Seda Yılmaz Vurgun, 1916 Türkistan isyanı, (Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015),318

⁴ Mehmet Saray, Türkistan Türkleri: Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadele Tarihi, (İstanbul: Veli Yayınları, 1984), 20

⁵ Sebahattin Şimşir, Düünden Yarına Türkistan'da Türkler, (İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık, 2009), 299

kullanmalarına karşı 200.000 civarında halk orduya alınarak cepelerde çalıştırılmak üzere sevk edilmişti. Gidenlerin sadece çok az bir kısmı geri dönmeyi başarabilmişti⁶.

1.1.2. Rus Hakimiyeti Döneminde Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Hayat

Azerbaycan coğrafyası, zengin ve verimli topraklara sahip olmasından dolayı 1820'li yıllardan itibaren Rusların ekonomik fayda sağlamak amacıyla ele geçirmeye çalıştığı bölge olmuştur. Bu amaçla 1833'ten itibaren Rus köylüleri Azerbaycan'ın verimli arazilerine iskan ettirildi. Başta Bakü şehri olmak üzere ülkenin birçok bölgesinde endüstri tesisleri kurdular ve tarım mahsülleri yetiştirdiler. Aynı zamanda Bakü petrollerini, Yakındoğu ülkelerine, Hindistan'a ve Slav ülkelerine sattılar. II.Dünya Savaşı'ndan sonra Kür Nehri kıyılarında yeni petrol kuyuları açıldı. Bu arada doğalgazın varlığı tespit edilmesiyle birlikte üretimine de başlandı. Sovyet döneminde Azerbaycan çok geniş bir ulaşım ağına sahip oldu. Bu ulaşımındaki çeşitlilik sayesinde Azerbaycan'ın yer altı ve yer üstü zenginlikleri, Moskova ve Rusya'ya bağlı uydu Cumhuriyetlere gönderildi⁷.

Rusların hakimiyeti döneminde eğitim sisteminde de yeni düzenlemeler yapıldı. Alınan kararlara göre yüksek teknik okullar ve normal eğitim okullarının kurulmasına karar verildi. Eğitim okullarda iki aşamalı, ilk ve ortaokul şeklinde, eğitim dili ise Azerbaycan Türkçesi olacak ve tüm eğitim kurumları oluşturulmuş olan Halk Eğitim Komserliği'ne bağlanacaktı⁸.

Eğitim alanındaki yeniliğin önemli bir kısmını alfabe değişikliği oluşturdu. Sovyet idaresinden önce Azerbaycan'da Arap alfabesi kullanılmaktaydı. Sovyet hakimiyetinden sonra bu durum değişti. Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş yönünde karar alınıp kabul edildi. Mayıs 1922'de yeni Türk alfabesi komisyonu oluşturuldu. Oluşturulan komisyonda yapılan çalışmalar neticesinde yeni alfabe hazırlandı⁹.

⁶ Seda Yılmaz Vurgun, 1916 Türkistan isyanı, (Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015),318

⁷ Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, (İstanbul: Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, 1993), 50-51

⁸ Elçin Neciyev, Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti 1920-1937,(Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010),172

⁹ Elçin Neciyev, Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti 1920-1937,(Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010),179-181

Azerbaycan Sovyet yönetimi altına girdikten sonra dini konularda komünistler, toplumu dünyevileştirmek üzere çalışmalara başladılar. Dini cemaatlerin faaliyet alanları kısıtlandı, kilise ve mescitler devlet gelirlerinden mahrum bırakıldı. Mayıs 1920 tarihinde Azerbaycan Sovyet Halk Maarif Komserliği, okullarda din dersi eğitimini yasakladı ve ayrıca Din İşleri Bakanlığının feshi hakkında genelge yayımladı¹⁰.

1.2. Abdurrahman Fatalibeyli'nin Azerbaycan ve Rusya'daki Hayatı

1.2.1. Ailesi ve Yetiştği Kültür Ortamı

Abdurrahman Ali oğlu Fatalibeyli 12 Haziran 1908 yılında Nahçıvan'ın Şerur İlçesi'nin Dödenge köyünde dünyaya gelmiştir. Ataları Safevi soyundandır. Abdurrahman Fatalibeyli'nin babası Ali Bey Fatalibeyli, Nahçıvan'ın Karur ilçesinde doğmuş ve Dödenge Zeyva Köyü'nün en saygın ve tanınmış kişilerinden biri olmuştur. Çarlık Rusya döneminde Ali Bey, Erivan sınırı boyunda subay olarak görev yapmıştır. Babası öldüğünde iki yaşında olan Abdurrahman Bey, Tiflis'teki askeri piyade mektebini bitirmiş, sonra Azerbaycan tümeninde hizmet etmeye başlamıştır. Moskova Askeri Akademisi'nden eğitim alan Abdurrahman Bey, Binbaşı rütbesine ulaşmıştır. Bakü Komünist Partisine katılarak askeri mühendislik okuluna girmek için Leningrad'a taşınmış ve Bakü Komünist Partisi 6. şubenin başkanı olmuştur. Sovyet ordusunda gösterdiği başarılarından dolayı "Kızıl Yıldız" askeri nişanına layık görülmüştür. İkinci Dünya savaşında Azerbaycan askeri biriminin başına geçen Abdurrahman Fatalibey, ABD kongresi tarafından finansa edilen "Özgürlük" Radyosunun Azerbaycan Yazı İşleri Müdürü ve aynı zamanda "Azerbaycan Dergisi'nin Baş Editörü olmuştur. Görevinden dolayı tanınmış siyasi bir kimliğe sahip olmuştur. ABD ve Batı devletleri ile ciddi ilişkiler kuran Abdurrahman Fatalibey, Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda büyük mücadeleler vermiştir. 1954 yılına gelindiğinde SSCB'nin Devlet Güvenlik Komitesi ve İstihbarat Gizli Servisi¹¹ (KGB) tarafından öldürülmüş ve mezarıda Almanya'nın Münih Şehri yakınlarındaki Nyu-Ulm kabristanlığına defnedilmiştir¹².

¹⁰ Alper Alp, Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi,(Mater Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 108

¹¹ Sovyetler Birliği'nin İstihbarat ve Gizli Servisi. İlk Olarak 1918 Yılında Çeka adıyla Kurulan Teşkilat Pek Çok Kez İsim Değişikliğine Maruz kalmış ve Son Olarak 13 Mart 1954'te KGB Adını Almıştır. <https://tr.wikipedia.org/wiki/KGB> E.T(16.12.2020)

¹² Aga Fərrux Qayıbov, Xatirələrim, (Bakı: Azərbaycan Ordusu Qəzeti, 1993), No:16 (Aga Farruk Qayıbov, Anılarım, (Bakü: Azərbaycan Ordusu gazetesi, 1993), No:16)

1.2.2. Fatalibeyli'nin Askeri Hayatı

Abdurrahman Fatalibey, babası öldürüldüğünde henüz iki yaşındaydı. Fatalibey Genç yaşta askerlik mesleğine ilgi duymuş ve bir askeri okuldan mezun olmuştu. Askerlik mesleğine kavuştuktan sonra Azerbaycan'ın milli ordusunda subay olarak görev aldı. Mesleki hayatını sürdürürken 1935-1936 yıllarında Moskova Askeri Akademisinde okumak için gönderildi. 1937 yılında Bakü'deyken amcasının telkini üzerine Leyli Gaziyeve ile evlendi. Kayınvalidesi tarafından Leningrad'a götürüldü ve 1940'a kadar burada yaşadı. 1938 yılında ilk çocuğu Ali, Leningrad'da dünyaya geldi. Abdurrahman Bey çok yetenekli ve donanımlı birisiydi. Fatalibey 1939 yılında Rus ordusunda Sovyet askeri olarak Finlandiya savaşına katılmış ve Abdurrahman Fatalibey'e "Kırmızı Uldız" Nişanı verilmiştir. Bir süre Leningrad Bölge Merkezinde 6. Bölümün başkanlığını yapmıştır¹³.

Bu görevin başında iken Fatalibeyli, Mehmet Emin Resulzade ile tanışmıştır. Resulzade, Fatalibeyli ile ilk görüşmesinden sonraki izlenimlerini : *"Sıcak ve anlayışlı bir askerle tanıştım. Ulusal çatışma ve çatışmanın temelleri kadro programı eksikti bu konuda yardımcı oldum. Memnun oldu. Ulusal Azerbaycan Komitesi, Nazi Alman makamlarını anlayamadı."*Şeklinde aktarmıştır. Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketi'nin büyük lideri, Mehmet Emin Resulzade Fatalibeyli'ye çok güvenmekte olduğu için Müslüman lejyonları ile ordu karargâhı arasında irtibat vazifesini gerçekleştirmek üzere tesis edilmiş olan "İrtibat Heyetleri"nin başına getirilmesini tavsiye etmiştir¹⁴. Mehmet Emin Resulzade aynı tarihlerde Azerbaycan'ın bağımsızlığı için sürgünde mücadele veren bir lider olarak Fatalibeyli ile tam bir fikir birliği içindedir. Fatalibeyli, muharebeler öncesinde, Azerbaycanlı ve Kafkasyalı Türk Lejyon birliklerine: *"Kardaşlarım, bu karlı dağların ardında bizi sabırsızlıkla gözleyen milyonlarca gözleri yaşlı esir Türk gardaşlarımız vardır. Onları kurtarmak bizim namus borcumuzdur"* derken aslında bu görevi niçin kabul etmiş olduğunu ve de bu lejyonlarda görev yapanların asıl hedefinin ne olduğunu ifade etmeye çalışmaktadır¹⁵. 1941 yılında Alman-Rus savaşında Almanların Baltık ülkelerini ele geçirmesi üzerine Fatalibeyli, bugünkü Letonya'nın başkenti olan Riga'daki sivillerin tahliye edilmesinde

¹³ Əli Əliyev, Əlincə Yaddaşı, (Bakı: Elm və həyat nəşriyyatı, 1992), 132

¹⁴ Nesiman Yakublu, Abdurrahman Fetalibəyli-Düdənginski, (Bakı: Azerbaycan lejyonunun kumandanı, "Azadlık" radyosu "Azerbaycan" redaksiyasının Baş Redaktörü, 2009), 11

¹⁵ Yakuplu, Azerbaycan Lejyonerleri, 42-43.

öncülük etti. Şehir Almanlar tarafından ele geçirildikten sonra bir dizi yüksek rütbeli subaylar ile birlikte Almanlar tarafından esir edilerek askeri karargaha gönderildi ve Hitler tarafından oluşturulan iletişim komitelerinin başkanlığı görevine getirilmiştir¹⁶.

1.2.3. Azerbaycan'da Milli Direniş

19.Yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan'ın Bakü şehrindeki petrol sahaları Rusya'nın izlediği dış siyasette önemli bir faktör haline gelmişti. 1905 yılı İhtilâli ve 1917 yıllarında yaşanan Bolşevik İhtilâli neticesinde sosyalizm fikrini doğu halklarına benimseterek, kendileri için önemli bölgeleri güçlendirip aynı zamanda da doğu ülkelerinin maddi ve manevi zenginliklerini de ele geçirmeyi amaçlıyordu. Bunun için Rus hükümeti, Azerbaycan bölgesi ve diğer Türk yurtlarında meydana gelen iç karışıkları dikkatle takip etmesi ve kendi milli çıkarları doğrultusunda müdahalelerde bulunması için mümesillere ihtiyacı vardı. Sovyet hükümeti zamanında Rusya, Azerbaycan ve Kafkasya bölgesindeki çıkarları doğrultusunda bu coğrafyaya yönelik siyaset üretmişlerdi¹⁷. Stalin döneminde özellikle Sovyetler Birliği'nde hayatlarını devam ettiren Müslümanları İslâm dünyasından ve kültürlerinden uzaklaştırıp asimile etmek için Sovyetler Birliğinin gençlik yapılanması olan Komsomol Birliği'nin çalışmaları doğrultusunda içki, kumar gibi Türk toplumun yasakladığı kavramları toplumsal ve bireysel serbestlik olarak algılatıp, uyguladı.

Sovyetler Birliği zamanında Azerbaycan coğrafyasında yetişmiş ilim adamları ve siyasi kişilerin yaptıkları incelemeler ve bilimsel çalışmalar, günümüzde bilimsel ve siyasal açıdan öncelik taşımaktadır. Sovyetler Birliği içerisinde bulunan rejim yanlısı tarihçiler senelerce Azerbaycan bölgesinin siyasal yapısı hakkında tek düze bilgi vermiştir. Çünkü Sovyet rejimin ilim insanlarından isteği de bu doğrultuda olmuştur. Dolayısıyla ilim insanları bu kuralın dışında hareket etmemiştir. Baskının bu derecede olduğu dönemlerde eser vermiş olan Azerbaycanlı tarihçiler de Azerbaycan bölgesinin siyasal yapısı hakkında tamamen taraflı ve gerçekleri saklayarak yorumlamaya mecbur kaldılar. O döneme ait eserlerde Sovyet devlet adamları ve Sovyet rejiminin aleyhinde hiçbir şey yazılmadığı görülmektedir¹⁸.

¹⁶ Əliyev, Əlincə Yaddaşı, 132

¹⁷ Vugar Akifoğlu, Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2017, S.57, 776

¹⁸ Akifoğlu, Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930), 777

19.yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra sanayinin gelişmeye başlaması, sosyal hayat ve iktisadi hayatın üzerinde olumlu bir etki yaratmıştı. Diğer taraftan Kırım Savaşıyla yenilgiye uğrayan Rusya, bu savaş sonunda bir çok yönden kendini yenilemesi ve gelişmesi gerektiği ortaya koymuştu. Rusya 1853-1855 yılları arasında 350.000 vatandaşı hayatını kaybetmişti. Çar I. Nikola (1825-1855) mevcut rejimin, Rusya'nın gelişmesine ve büyümesine oldukça büyük bir engel olduğunu kavramıştı. Bu durumun asıl nedeni o dönemde Rusya içerisinde hızla yayılan fikir hareketleriydi. 1813-1815 yılları arasında Batı Avrupa savaşlarına katılan Rus subaylar, ülkeye farklı fikir hareketleriyle dönmüşlerdi. Ülkede yayılan bu yeni fikirlerin hepsinin ortak amacı: Çarlık rejiminin yıkılmasıydı¹⁹. Çarlık rejimi Avrupadaki sosyalizm fikrinden etkilenerek ve Rusya'daki yaşam şartlarına göre sosyalizm ilkesini kurmak isteyen Halkçılık hareketinin lideri, kendi amaçlarını köylü halk üzerinden gerçekleştirmek istiyorlardı. Onlar, Rusyada yaşayan köylülere değer verdiklerini ve yeni rejimi köylülerin katılımıyla gerçekleştireceklerini söylüyorlardı. Fakat köylü hareketinin güçlenmesini istemeyen II. Aleksandr, büyük çiftlik sahiplerini ikna ederek köylü serflüğünün kaldırılmasına karar verdi. Böylece 19 Şubat 1861 tarihinde yayınlanan bir bildiri ile bütün köylülerin topraklarını ekip biçmede serbest bırakıldığı ilan edildi. II. Aleksandr döneminde yerel yönetimlerin oluşturulması, askeri okulların halka açılması gibi reformlar da gerçekleştirildi²⁰.

Rusya imparatorluğu'nun son Çarı olan II. Nikola döneminde (1894-1917) ülke genelinde meydana gelen olumsuzluk, toprak sorununu tekrar gündeme getirdi. Fakat bu defa durum alışılmışın dışındaydı. Köylüler hayat şartlarından memnun olmadıklarını dile getirmeye başlayarak ihtilâl hareketlerine destek veriyorlardı²¹.

Çarlık döneminde azınlıktaki halkları asimile çalışmaları sürekli gündemde olmuştur. Hristiyanlaştırma ve Slavlaştıma olarak da adlandırılan bu politikanın sürekli gündemde olduğu dönem, yine II. Aleksandr dönemidir. II. Aleksandr dönemi, aynı zamanda Rusya'da Panslavist fikir akımının hızla yayılarak bir ideolojiye dönüştüğü dönemdir. Bu ideolojiye göre, bütün Slavlar Rus hükümetinin himayesi altında birleşmeliydi. Buna göre yapılması gereken ilk iş, Türk milletini Avrupa'dan sürmek ve

¹⁹ Heyder İlgaroğlu Hesenov, Azerbaycan'da Marksizim-Leninizim İddialarının yayılmasında Hümmet Bolşevik Teşkilatının Faaliyeti (1904-1920), (Bakı: Azərneşr, 1986), 98

²⁰ Akifoğlu, Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930), 779

²¹ Ramil Hüseynov, Azerbaycanda İngilabi Harekat, (Bakı: Azərneşr, 1928), 64

başkenti İstanbul şehri olmak üzere bir Slav devleti kurmaktı. Kendisini eskimiş Bizans'ın varisi olarak gören Rusya, Bizans'ın emaneti olarak gördüğü İstanbul üzerinde her zaman hak iddia etmiştir. Görüldüğü gibi Ruslar tarafından oluşturulan Panslavist fikri tamamen Türkleri yok etmeye yönelik oluşturulmuştur²².

İsmail Gaspıralı tarafından başlatılan “Cedidcilik²³” hareketi siyasi bir fikir akımı olmaktan ziyade daha çok, Türk ırkı arasında dilde, eğitimde, ve kültür alanında birlik olmayı amaçlıyordu. Rus çarı ve onun baskılarına karşı çok küçük çapta teşkilatlanmalar göze çarpmaktadır. Kazan şehrinde medrese öğrencileri tarafından 1901 yılında kurulan “Şakirtlik” teşkilatı, direnmenin ilk örneği olarak gösterilebilir. İhtilâlcı grupların faaliyetleri artınca, baskı karşısında çaresiz kalan Çarlık hükümeti 17 Ekim Manifestosu²⁴nu ilân etmiştir.

Lenin, Çarlık Rusya hükümetinin yıkılmasıyla Bolşevik İhtilalinin temelini oluşturan sosyalizmin Azerbaycan'da ve Batı Türkistan'da yayılması yönünde çalışmalarda bulunmuştur. Çarlık Rusya'nın diğer idarecileri gibi Lenin de, Orta Asya ve Bakü şehrindeki petrol kuyularıyla yakından ilgilenmiştir. Çünkü bu bölgelerde çıkarılan yeraltı kaynakları, Rus sanayisini dünya pazarında söz söyleme seviyesine yükseltecek bir güce sahiptir²⁵.

Lenin ve Stalin imzasıyla 1917 ihtilâlinin sonra yayınlanan Rusya Milletlerinin Hakları Beyannamesi'nde “*Rusya toplulukları kendi mukadderatlarına bizzat kendileri hakim olacak ve istedikleri takdirde Rusya'dan tamamıyla ayrı bağımsız bir devlet kurabilecekler*” hükmü Azerbaycan ve Türkistan Türklerinin umut kaynağı oldu. Bütün Türk şehirlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi faaliyetler hızlandı. Pek çok Türk komünist onlara inanıyordu. Mesela dönemin önde gelen komünist Türkçülerinden olan Sultan Galiyev, Turar Rıskulov, Ekmel İkrarov, İbrahim Galimcan, Neriman Nerimanov gibi kişiler İşçi Partisi'ne üye oldular. Onlar bağımsızlığın Bolşevizm'e

²² Akifoğlu, Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930), 780

²³ Cedidcilik:Cedit kelimesi, lügat anlamı itibarıyla; eskinin zıddı olarak, yeni anlamına gelmektedir. Aynı kelimenin bir başka türevi olan tecdit ise; yenilenmek, bir şeyi eki haline kavuşturmak gibi anlamları içermektedir.16 Usûl-i Cedit, eğitimde yenileşme veya diğer bir tabirle maarif reformu ile ilgili bir kavramdır. Her ne kadar kavram olarak Usûl-i Cedit , önceleri Osmanlı ıslahat hareketleri çerçevesinde kullanılmış ise de İsmail Bey Gaspıralı ile birlikte, Kırım, Rusya, Sibirya ve Türkistan'da yaşayan Müslüman Türklere mal edilmiştir. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 211

²⁴ Resmî adı Devlet Düzenini İyileştirme Konulu Manifesto Rus İmparatorluğu'nun ilk anayasasının habercisi olan belgedir, (Erişim Tarihi 25.11.2020), https://tr.wikipedia.org/wiki/Ekim_Manifestosu

²⁵ Akifoğlu, Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930), 780

bağlı olduğunu düşünürken, Mehmet Emin Resulzâde ve onu takip edenler, tek kurtuluşun milli istiklâlden geçtiğine inanıyorlardı. Bu sırada Kafkasya Konfederasyonu Tiflis şehrinde toplanmıştı. Lenin, bir taraftan her milletin kendi geleceğini bizzat kendisinin tayin edeceğini söylerken (self determinasyon) diğer yandan da Stephan Şaumyan adlı bir Ermeni komünistini Kafkasya Fevkalâde Komiserliği'ne getirdi. Amacı, Bakü şehrindeki petrol kaynaklarının bir an önce komünist hükümetin eline geçmesini sağlamaktı²⁶.

Şaumyan, Bakü'ye geldikten sonra Ermeni Taşnak Partisi ile iş birliği yaparak 31 Mart 1918'de Bakü şehrinde Türklere karşı katliamlar yaptı. Birkaç gün içinde 17.000'i aşkın çocuk ve kadın farketmeksizin Azerbaycan Türkünü öldürttü²⁷.

Tüm bu gelişmelerle birlikte Azerbaycan'ın halk kitleleri, Müsavat Partisi etrafında kenetlenmesi Azerbaycan'a özerklik verilmesini gündeme getirdi. Ancak özerklik düşüncesine karşı olan Şaumyan, Azerbaycan'ın kendi kaderini belirleme talebini kasıtlı olarak tahrip ederek, milliyetçilerin kendi kaderini belirleme talebi olarak sundu. Gerçekte ise Kafkas milletlerinin kendi kaderlerini belirleme taleplerine karşı düşman tarafında olup, bu olguyu Rusya'ya karşı ihanet olarak sunuyordu²⁸.

Azerbaycan'ın özerklik ve bağımsızlığı için mücadele eden Müsavat Partisi ise Bolşevik-Ermeni ittifakının hedefi haline gelmişti. Zira 1918 yılının Mart ayında Bakü şehrinde meydana gelen soykırım olayları, Azerbaycan'ın özerklik ve bağımsızlığını önleme çalışmalarıydı. Özgürlük hareketinin öncülerinden olan Mehmet Emin Resulzade, söz konusu olayları özerklik hareketinin dizgine getirilmesi için yapıldığını belirtmekteydi. Resulzade'ye göre, “*Siyasi program olarak ileri sürülen Azerbaycan'ın özerkliği konusunda Bolşevikler oldukça rahatsızdılar*”²⁹.

Trankafkasya Federasyonu'nun³⁰ dağılmasından sonra önemini kaybeden federasyonun yasama organı olan Seym'deki Müslüman temsilcileri, 28 Mayıs 1918'de

²⁶ Saadettin Yağmur Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,(Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 54

²⁷ Ziya Bünyadov, Kırmızı Terror,(Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993), 68

²⁸ Akifoğlu, Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930), 781

²⁹ Asif Rüstemov ve Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, (Bakı: Elm Neşriyat, 1990), 32

³⁰ Trankafkasya Federasyonu:Rus İmparatorluğu'nun çöküşü sonucunda, 1918'in Ocak ayından itibaren başlayan hazırlıkların ardından 22 Nisanda bugünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan topraklarında oluşturulmuş federatif devlettir.

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986), 21:157.

Azerbaycan Milli Konsey'ini kurarak, yeni bir devletin kurulduğunu ilan ettiler. Şimdiye kadar coğrafi bir bölgenin adı olan Azerbaycan, artık iki milyonluk bir devletin resmî adıydı³¹.

Bağımsızlığının ilanından sonra, dünyadaki ilk Müslüman Cumhuriyetini örgütlemek yönündeki diğer adım, bir devlet başkanının seçimidir. Bu görev, Fethi Han Hoyski'ye düşmüş, o da atandığının aynı günü 28 Mayıs'ta kabinesini kurmuştu. Hükümet ilk görev olarak Gence merkez olmak üzere Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu dünya milletlerine bildirdi³².

Sonuç olarak baktığımızda SSCB hükümetleri tarihi boyunca birbirinden farklı bakış açılarına sahip devlet adamları tarafından idare edilmiştir. Türk topraklarının SSCB'nin egemenliğine girmesi süreci, Altın Orda Devleti'nin parçalanmasıyla ortaya çıkan hanlıkların IV. İvan (1533-1584) tarafından parçalanmasıyla başlamış ve 1884 yılında Türkistan coğrafyasının tamamen Rusların egemenliğine girmesine kadar devam sürmüştür. Bu dönemden itibaren Hristiyanlık aleminin Ortodoks mezhebine bağlı olan Rusya'nın, özgürlüğüne düşkün Müslüman Türk azınlıklara yönelik askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel asimilasyon süreci başlamış oldu. Doğuda Hazar Denizi, batıda Ermenistan ve Türkiye, güneyde İran'la komşu olan Azerbaycan Cumhuriyeti, önce Çarlık Rusya'nın daha sonra da Sovyetler Birliği'nin idaresi altında bir devlet olmuştu. Ancak Çarlık Rusya hükümetinin dağılmasıyla 1918'de bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan Türkleri, 23 ay süren egemenliklerini 1920'de XI. Kızıl Ordu'nun Bakü şehrini ele geçirmesiyle kaybetti. Bu durum aynı zamanda Azerbaycan'ın Sovyet hakimiyeti altına girdiğini kanıtlıyordu. Azerbaycan Türkleri bağımsızlık düşüncesine sahip olsalar da Çarlık Rusya dönemindeki baskıcı yönetim, Stalin ve Sovyetler Birliği'nin uyguladığı politikalar nedeniyle, 70 yıla yakın Rusların egemenliğinde varlıklarını devam ettirmek mecburiyetinde kalmışlardı³³.

1.2.4. II.Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri

II. Dünya savaşı 1 Eylül 1939 tarihinde Almanya hükümetinin Polonya topraklarına saldırmasıyla başladı. Almanya'nın yayılcı politikasına karşın daha önceden Polonya topraklarının bütünlüğüne 31 Mart 1939 tarihinde resmi olarak garanti

³¹ Akifoğlu, Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930), 781

³² Cavid Cevadov, Azerbaycan'da Heyriyyecilik Hareketi, (Bakı: Azərneşr, 1999), 59

³³ Akifoğlu, Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930) 781

veren İngiltere ve Fransa hükümeti 3 Eylül tarihinde Almanya hükümetine savaş ilan etme kararı aldılar. Nihayetinde II. Dünya Savaşı resmen başlamış oldu. Almanya hükümeti SSCB ile 23 Ağustos 1939 yılında yapmış olduğu anlaşmalardan çekilerek 23 Temmuz 1941 tarihinde SSCB topraklarına saldırdı³⁴. SSCB topraklarına Barbarossa Harekâtı ile Leningrad yönünden kuzeye doğru bir saldırı yaparak, SSCB için önemli olan Moskova şehrinin ele geçirilmesi ve ekonomik strateji açısından mühim olan Ukrayna gerisindeki petrol yataklarının ele geçirilerek kontrol altına alınmasını amaçlayan askeri bir harekât planlanmıştı³⁵.

Barbarossa askeri harekâtına göre Alman ordusu kış mevsimine kadar Arhangelsk-Astrahan istikametine geçmeyi planlamaktaydı. Azerbaycan toprakları ise Almanya'nın işgal planında özel bir yeri vardı. Özellikle Bakü şehrinin yer altı kaynakları bakımından zenginliği, stratejik ve jeosiyasi konumu Almanya hükümetinin dikkatini çeken unsurlardı. Askeri planlarını gerçekleştiren Almanya hükümeti için, Bakü petrol rezervlerinden en üst seviyede yararlanmayı hedef etmiş ve böylelikle bu amacın gerçekleşmesi için bütün Doğu ülkelerini istila etmek en önemli amaç haline gelmiştir³⁶. II. Dünya Savaşının Sovyetler Birliği sınırlarında başlaması ve daha sonra ki süreçte Bakü şehrinin rolü bu savaşın en önemli belirleyicisi olmuştur. Bakü şehrinin dünya petrol merkezlerinden biri olması, petrolün de savaşın en önemli belirleyicisi olması nedeniyle dış güçler tarafından Kafkasya, ekonomik, siyasi ve askeri hedef olarak görülmüştür. Dolayısıyla savaşın ilk zamanlarında Fransa hükümetinin teklifi ile Müttefik devletler arasında Bakü şehrine yönelik hava saldırısı düzenleme fikri ortaya çıkmıştır³⁷. Bakü şehrini hava saldırısı ile tahrip etme planı bir süredir müttefik devletler tarafından tartışılmaktaydı. Bu plan dâhilinde Almanya hükümetiyle Romanya hükümeti Mart 1939 tarihinde imzaladığı antlaşmaya göre Romanya devletinin Ploesti'de ki petrol rezervini kontrol etmişlerdir. Bakü şehrinde ki petrol rezervine de hâkim olduğu takdirde Almanya hükümetinin Fransa ve İngiltere devletlerini saf dışı bırakması mümkün olacaktı. Bu sırada 1939 yılında SSCB ile Almanya hükümeti arasında gerçekleşen saldırmazlık antlaşması, Fransa ve İngiltere hükümetini rahatsız

³⁴ Nesrin Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri,(İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2016), 17: , 107

³⁵ Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 107

³⁶ Sertap Sarıkaya, İkinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, 2007), 108

³⁷ Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan, 109

etmiştir. Yukarıda bahsi geçen sebeplerden dolayı Londra ve Paris şehirlerinde, Bakü şehrinin petrol bölgelerini hava saldırıları ile yok etme planlarını gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir. Bu hedef Fransa hükümetinin Suriye’de yer alan hava kuvvetleri tarafından gerçekleştirilecekti. Büyük tartışmaların akabinde İngiltere ve Fransa hükümeti Bakü şehrini bombalamak yerine Bakü petrolünün Almanya’ya Karadeniz üzerinden taşınmasına denizaltılarla engel olmanın daha güvenli olacağına karar verdiler. Bu planın değiştirilmesinde İngiltere Deniz Kuvvetleri Bakanı W.Curcill ve General De Gaulle’nin rolü büyük etkili oldu. General Gaulle, Almanya’ya karşı mücadele etmek yerine Bakü şehrini bombalama planını ileri sürenleri “Kızgın Başlar” olarak nitelendirmiştir. Sovyetler Birliği halkı “*Her şey cephe için, her şey zafer için!*”sloganı altında Almanya hükümetine savaş açmıştır. Azerbaycan halkı da bu savaşta bir kısmı gönüllü olarak, bir kısmı da gerçekleştirilen sert müdahalelerle “Halk Ordusu” gruplarına ve “Savaşçı Taburlara” iştirak etti³⁸.

Alman hükümetinin başkanı Adolf Hitler’in amacı, Bakü şehrinin ele geçirilmesi durumunda Bakü’nün askeri bir üs olarak kullanılmasıydı. Bakü şehrinin ve Abşeron’un sanayi ve askeri bakımdan stratejik olan kurumlarının haritaları da hazırlandı. Alman hükümetinin Kafkasya’ya yönelik “*Edelweiss*” askeri planına göre Bakü şehri 25 Eylül tarihinde ele geçirilmiş olmalıydı³⁹. II. Dünya Savaşı’nın il zamanlarında SSCB hükümetinin de Azerbaycan için önemli planları vardı. Aralık 1942 yılında imza edilen gizli plana göre Azerbaycan halkı, Orta Asya ve Kazakistan topraklarına zorunlu göçe tabî tutulacaktı. Bunun en önemli sebebi ise Azerbaycan Türkleri ile Türkiye arasında etnik ve dini bakımdan güçlü bir bağ olmasıydı⁴⁰.

Azerbaycan Komünist Partisi⁴¹, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti’nin almış olduğu karara bağlı kalarak SSCB başkanı Stalin’in savaş planını destekledi. Sekreter Mir Cafer Bağirov’un uyguladığı riayet politikası Azerbaycan’da tamamen uygulandı⁴². II. Dünya savaşının başlamasından sonra Azerbaycan’da gençler hızla silâh altına alınmaya başlandı. Ancak köy yerleşim yerlerinde bulunan okullarda ki öğretmenlerin

³⁸ İsrail Zakiroğlu İsmailov, Azerbaycanlıların 2.Dünya Mühâribesinde İştiraki(Bakı: Vetən, 2000), 23

³⁹ Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 110

⁴⁰ Cebi Behramov, Azerbaycan SSR II.Dünya Muharebesi İllerinde Azerbaycan SSR Mühâribe Eden Devletlerin Planlarında,(Bakı: Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007), 309

⁴¹ Azerbaycan Komünist partisi 11 Şubat 1920 Tarihinde, Himmet Partisi, Adalet Partisi, Ahrar Partisi’nin ve Bakü Bolşeviklerinin Bir Araya Gelmesiyle Kurulmuştur. Azerbaycan kommunist Partiyası’nın Tarihi, Bakü, 1958, 373

⁴² Mir Cafer Bağirov, Kafkası Hitlercilerin Mezarına Çevirek,(Bakı: Azərneşr, 1942), 42

sayısı yeterli olmadığı için Savunma Bakanı K.Voroşilov'un emri ile öğretmenlerin silâh altına alınması bir süreliğine askıya alındı. Ancak Kasım 1939 yılının son zamanlarında başlayan Sovyetler Birliği-Finlandiya Savaşı uzun sürmesinden dolayı için köy öğretmenlerine verilen süre kaldırıldı ve öğretmenlerde 1939 yılının Kasım ve Aralık aylarında silâh altına alınmaya başlandı⁴³.

II. Dünya Savaşın başlamasıyla birlikte Azerbaycan'da genel seferberlik kararı alındı. 18-47 yaşları arasında bulunup eli silah tutan erkekler askere alındı. Tüm Azerbaycan topraklarında gönüllü kızlardan yaklaşık 1.000 kişi cephede vatani görev almak için Azerbaycan Askeri Komiserliği'ne başvurdu. Sadece 1941 yılının Temmuz-Ekim aylarında ülkede 30.480 kişi, aynı zamanda askeri okullara 2287 kişi, muhafız tümenlerine 3.165 kişi askeri birliklere de 22.319 kişi sevk edildi. Genel olarak 1941-1945 yıllarında Azerbaycan'dan 700.000 bin kişi savaşa katıldı. Ağustos 1941 tarihinde Alman hükümeti başkanı Hitler, Kara Kuvvetleri Başkomutanlığı'na bir mektup göndermiştir. Mektupta savaşın asıl amacının Rusya'nın kıta devleti olarak ortadan kaldırılması olduğunu ve bunu gerçekleştirmenin de Rus silahlı kuvvetlerini etkisiz hale getirmek, ekonomik sistemlerini ele geçirmek ile mümkün olacağını açıklamıştır. Alman hükümeti başkanı Hitler'in bu emri, 1941 yılının Şubat ayında Alman ordusunun Genel Komutanlığı'na ulaştı. "Doğu kampanyası" biter bitmez Hindistan'a yürüyüşün başlaması için gereken hazırlıkların yapılmasına başlandı. Aynı yılın haziran ayında Alman Başkomutanlığı İran, Irak, Mısır ve Hindistan bölgelerinin ele geçirilmesi için askeri harekâtlara 1941 tarihinden itibaren başlama kararı aldı. Görüldüğü üzere Hitler'in bu küresel işgal planının uygulamaya konulması için öncelikle Kafkasya bölgesinin ele geçirmesi gerekiyordu. Hitler'in bu küresel işgal planına karşı Sovyet hükümeti ülkenin güney sınırlarından gelecek saldırıya karşı Kafkasya coğrafyasının korunması için gerekli tedbirleri aldı⁴⁴.

29 Ocak 1942 tarihinde İran'ın Tahran şehrinde SSCB, İngiltere ve İran arasında dostluk antlaşması imzalandı ve bu antlaşmada müttefiklere (SSCB ve İngiltere) İran topraklarında kara, deniz ve havadan silahlı savunma için askeri birlikler yerleştirilmesine izin verildiği ve bu askeri birliklerin İran'dan Almanya ile savaş sona

⁴³ Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 110

⁴⁴ Tahir Kafarov, Azerbaycan Tarihi 1920-1991(Bakı:, Mütercim, 1999), 107.

erdikten sonra altı ay içinde ülkeden çıkarılacağı belirtildi⁴⁵. Alman Ordu komutanlığı SSCB'ye karşı başlattığı savaşın ilk haftalarında başarılı bir şekilde ilerlerken 1941 yılının Haziran ayında savaşın üçüncü aşamasının planlarını belirlemeye başladı. Plana göre Eylül 1942 tarihinde Alman Ordusu Kafkas geçitlerini aşarak İran-Irak toprakları ile Bağdat üzerine saldırılarını devam ettirmeliydi. Fakat 1941 yılının sonlarına doğru Sovyet-Alman cephelerinde savaşın aldığı seyir, Hitler'in savaş planlarını bozdu. 5 Aralık 1941 yılında Sovyet Ordusu Moskova şehrinde karşı taarruza geçerek Alman Ordusunu 100-350 kilometre kadar Batı'ya doğru sürükledi ve böylece Moskova ile Kuzey Kafkasya coğrafyasının 1941 yılında ki işgal planlarını engelledi⁴⁶.

1942 yılında Alman ordusu güney istikametinde yeni bir taarruz başlattı ve buradaki asıl amaç Kafkasya bölgesinin işgal edilmesiydi. "Edelweiss" askeri planına göre, Alman ordusu Kafkasya coğrafyasına yaklaştığında bu coğrafyada yaşayan halkların Ruslara karşı mücadele etmesini öngörüyordu. Ancak savaşın seyri Alman ordusunun direncini kırdı. Büyük baskı ve şiddete maruz kalan bir kısım halk SSCB'ye ve yabancı işgallere karşı olsa da bir kısmı Sovyet ordusunda ortak düşmana karşı mücadele etme kararı aldı. Güney Kafkasya halkların oluşturduğu 12. Milli Tümen Kafkasya'yı savunan cephelerden biri olmuştur. Azerbaycan Milli tümenlerinden 77. ,223. ,396. ,402. ve 416. Tümenler bu oluşumun içerisindeydi. Kafkasya savaşlarının ikinci aşaması ve Stalingard'daki kanlı ve çetin savaşlar fiilen Temmuz 1942 yılında başladı. Fakat Alman Orduları Şubat 1943 yılında Stalingard cephesinden püskürtülmelerinin akabinde, Alman komutanlığı gerideki tüm kuvvetlerini Kafkasya cephesine sevk etti⁴⁷.

Alman orduları Kuzey Kafkasya coğrafyasının büyük bir kısmını kısa zamanda işgal etmelerine rağmen orada bulunan petrol yataklarından istifade edemediler. Sovyet hükümeti Petrol Sanayi Komiseri'nin birinci muavini olarak görev alan Nikolay Baybakov bu sırada Devlet Savunma Komitesi'nde yaptığı bir konuşmasında Krasnodar petrol madenlerindeki çalışmaların hayata geçirilmesi için Kuzey Kafkasya'ya

⁴⁵ Mc Farland-I.Stephan, "Anatomy of An Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot Of December 1942", International journal Middle East Studies, No:17 ,1985 S.51-52

(Mc Farland-I.Stephan, İranlı Bir Siyasi Kalabalığın Anatomisi, Aralık 1942 Tahran Ekmek İsyanı", Uluslararası Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, 1985, No:17, .51-52)

⁴⁶ Gurban Orucov, Azerbaycan Gafqaz döyüşlerinde, (Bakı: Azərneşr, 1984), 29

⁴⁷ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 115

uzmanların gönderilmesini istemiştir⁴⁸. Alman orduları Maykop bölgesini ele geçirdikleri zaman hesapta olmayan bir durumla karşılaştılar. Deneyimli petrol mühendislerinden ve iç işleri komiserliğinin patlayıcı alan mühendislerinden oluşan özel bir ekip Almanların şehri ele geçirmeden önce tüm petrol yataklarını tahrip ederek kullanılamaz hale getirdiler. Baybakov, petrolün Alman ordularının eline geçmesi veya geçmemesi halinde herkesi acı bir ölümün beklediğini söylüyordu. Bu söylem ile her iki tarafında savaşın asıl amacının petrol yatakları üzerinde egemenlik kurmanın ispatıydı⁴⁹.

Kafkasya coğrafyasında ekonomik ve jeopolitik açıdan en stratejik ülke Azerbaycan olduğu için Alman ordusunun asıl imha edici kuvvetleri de bu bölgeye doğru hareket etmişti. Gerçekte olan ise savaşın tüm gidişatını Azerbaycan petrol yatakları belirliyordu. Tüm bunlara rağmen Sovyetler Birliğinin elde ettiği tarihi başarıyla cephe hattının benzin ve yağ madenlerine olan ihtiyacının %75-90'lık kısmını kesintisiz olarak sağlayan Bakü'ye "Kahraman Şehir" unvanı verildi.

Bakü şehri, II .Dünya Savaşı'nın gidişatında ve kaderinde önemli etkiye sahip en stratejik şehirlerden biriydi. Bu durum Bakü şehrinin zengin petrol rezervleri ve jeopolitik konumundan da kaynaklanıyordu. Bakü şehrini olası bir hava saldırısına karşı korumak amacıyla 1920 yılından itibaren tedbirler alınmaya başlandı. 1920'de Bakü şehrinde bir topçu tümeni oluşturuldu. Oluşturulan bu tümen daha sonra 77. Tümen adıyla meşhur oldu. 1925 yılının Ağustos ayında şehirde 12 savaş uçağı aktif halde beklemeye başladı. Savaşın ilk iki yılında Hazar Denizi; Sovyetler Birliği'nin Avrupa bölümünü, Orta Asya Cumhuriyetleri ve İran ile bağlayan köprü oldu. Batı coğrafyasında Doğu coğrafyasına aktarılan sanayi tesisleri, nüfusun doğuya göç ettirilmesi, Bakü- Krasnovodsk hattı ile sağlanıyordu. 1942 yılında Hazar donanması 1.255.000 ton yük taşıdı. Cephelere deniz yolu ile savaş zamanında taşınan benzin ise 2.400.000 tondan fazlaydı⁵⁰. 8 Ağustos 1942 yılından itibaren Hazar Denizi askeri harekâtların merkezi oldu. Aynı dönemde Bakü-Astrahan yönünde askeri malzemelerin taşınması (benzin, yağlar, silah vb.) giderek artmakla birlikte liman, Alman savaş uçaklarının saldırılarına maruz kalmaya başlamıştı. Bu bağlamda Bakü şehrinin hava saldırılarına karşı korunması özellikle önem taşıyordu. Hazar donanmasına uçaksavar,

⁴⁸ Nazım Rıza İsrailoğlu, Neft ve Cahan Savaşı,(Bakı: 2005), 150

⁴⁹ Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 116

⁵⁰ Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 117

topçu birlikleri takviye edildi. 1941 yılının Aralık ayına gelindiğinde ise Bakü şehrinde 75.Deniz Piyade Tugayı oluşturuldu. Bu tugay, Moskova Kaliningrad cephesinde savaştı ve 3. Muhafız Deniz Tugayı adıyla faaliyetlerini sürdürdü. Hazar donanması 8 Ağustos 1942 yılından itibaren hazır hale getirildi. 75. Piyade Tugayı da Kafkasya coğrafyasını savunması için görevlendirildi. Kafkasya savaşlarında denizci muharebe Gafur Memmedov 18-19 Ekim 1942 yılında Kaçkonova Köyü'nde 13 makineli tüfekçi ve bir havan topçu birliğini imha etti. Bu sırada komutanını hedef alan keskin nişancının ateşini kendi vücudu ile engelleyerek kahramanlık örneği gösterdi. Gösterdiği kahramanlıktan dolayı “Sovyetler Birliği Kahramanı” unvanı verildi⁵¹.

Hazar donanması, Orta Asya Cumhuriyetleri'nde inşa edilen yeni savunma sistemleri için malzeme ve teçhizat taşıyan ana nakliyat vasıtasıydı. Hazar denizcileri bütün malzemeleri hayatları söz konusu olmasına rağmen taşıyordu. Hazar donanması, Karadeniz donanması ve Azak donanması ile birlikte Taganrog, Mariupol, Berdyansk, Yeysk, Temrük ve Kerç şehirleri ile birlikte bütün Kırım Yarımadası'nın Alman ordularının işgalinden kurtarılmasına katıldı. 422 gün süren bu savaşlar sırasında Alman savaş uçakları Güney Kafkasya bölgesinde 7.493 uçuş gerçekleştirdi. Bu uçaklardan 74'ü Bakü şehrine ulaşırken, Bunlardan 8 tanesi düşürüldü ve sadece 7 tanesi gökyüzüne ulaşabildi. II. Dünya Savaşı sırasında Bakü şehrindeki makine fabrikalarında çeşitli havan topları, ünlü “Katyuşa”⁵² silahı için mermi imalatı yapılıyordu. Burada ayrıca tanklar üretiliyor, mühimmat ve cephe için çeşitli askeri teçhizatlar da üretiliyordu. Kafkasya coğrafyasının savunması sırasında cepheye Azerbaycan'dan sürekli yüksek oktanlı benzin, silah, cephane ve yiyecek yük trenleri ile sevk ediliyordu⁵³.

1941-1945 savaş yıllarında cephelerde Alman ordusuna karşı kullanılan benzinin ve diğer yakıtın dörtte üçünden fazlasını Azerbaycan ve başkent Bakü şehrindeki rezervlerden karşılandı. Ukrayna'nın düşman işgalinden kurtarılmasında 416. ve 223. Azerbaycan milli tümenleri ve terkihi karışık olan 271. Tümen'in askerleri büyük rol oynadılar. 223. Tümen, Ukrayna'nın 16 yerleşim noktasını Alman ordularından kurtadı. Dinyeper Nehri'nin geçilmesi için yapılan savaşlarda Binbaşı Bakış Mehdiyev, Teğmen

⁵¹ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 118

⁵² II.Dünya Savaşında Sovyetler Birliği Tarafından Kullanılan Çok Namlulu Sovyet Yapımı Roketatarıdır. (Erişim Tarihi 04.11.2020) ([https://tr.wikipedia.org/wiki/Katy%C5%9Fa_\(silah\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Katy%C5%9Fa_(silah)))

⁵³ İsmailov, Azerbeycanlıların 2.Dünya Müharibesinde İştiraki, 53

Melik Meherremov, Üsteğmen Selahattin Kazımov, Muhammed Meherremov “Sovyetler Birliği Kahramanı” unvanı ile ödüllendirildiler. 1944 yılının kış aylarında Sovyet Ordusu Baltık Denizi’nden Karadeniz’e kadar olan tüm cephelerde taarruza geçti. Bu taarruzda asıl amaç Ukrayna’nın sağ kıyısını, Belarus’u Baltık çevresini, Kırım’ı ve Moldova’yı ele geçirmektir. Aynı yılın Ocak ayında Leningrad kuşatmasına son verildi. Batı Ukrayna bölgesinin düşmandan kurturulmasında 416. Azerbaycan Milli Tümeni’nin askerleri büyük başarı gösterdi. Nisan 1944 yılında Odesa şehri ve limanı düşmandan temizlendi. 77. Ve 223. Azerbaycan milli tümenleri Kırım’ın Alman Ordularından kurtarılmasında büyük rol oynadılar⁵⁴.

77. Azerbaycan Milli Tümeni 1944 yılında Baltık bölgesinin tahliye edilmesinde de yer aldı. Pilot Yüzbaşı Adil Guliev hava hareketinde düşmanla yapılan 54 saldırıda 18 Alman uçağını imha etti ve Pilot Yüzbaşı Adil Guliev’e 1945 yılının Şubat ayında “Sovyetler Birliği Kahramanı” unvanı verildi⁵⁵.

Savaşın arka cephesinde ise halk ekonomisi II. Dünya Savaşıyla birlikte ciddi bir sınava girdi. Sanayinin askeri ihtiyaçlara uygun olarak yeniden düzenlenmesi, orduya yüksek oktanlı yakıt, askeri levazımat ve ezrak sağlanması amaçlanıyordu. Azerbaycan Komünist Partisi, Merkez Komitesi ile vilayet, şehir ve bölge komitelerinde petrol çıkartılması, petrol makineleri ve elektrik santralleri, inşaat ve inşaat malzemeleri, gıda sanayi, tarım, ulaşım vb.gibi alanlara öncülük eden yeni şubeler kuruldu. Azerbaycan halk ekonomisinin binlerce çalışanı Kızıl Ordu saflarına sevk edildi. Sadece 1941 yılında Azerbaycan’ın petrol üretiminde ve petrol üretim sanayisindeki işçilerin üçte biri cepheye sevk edildi. Makine yapımı, demiryolu, su nakliyatı ile kolhoz ve solhozlarda da durum böyleydi. Merkezi sanayi bölgelerinden Azerbaycan’a malzeme ve ekipman getirilmesi zorlaştı. Daha sonra ise tamamen durduruldu⁵⁶.

Halk ekonomisinin askeri alanda başarılı olabilmesi için fazladan iş gücü, üretime dahil edilmeye başlandı, hükümet tatil günlerini, ücret karşılığında kaldırdı. İş günü uzatıldı, kadın ve gençler de üretime katıldı. Ülkedeki 20.000 gazi ve engelli vatandaş üretime geri döndü. Halk ekonomisinin iş gücü ile güçlendirilmesinde kadınlar ve gençler önemli rol oynadılar. Azerbaycanlı kadınlar savaşa giden aile fertlerinin

⁵⁴ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 119

⁵⁵ Hezi Aslanov, Azerbaycan’ın Şanlı Oğulları, II.Kitab,(Bakı: 1944), 32

⁵⁶ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 120

yerine madenlerde, fabrika ve işletmelerde ter dökmeye başladı. 24 Temmuz 1941 yılında Azizbeyov petrol madenlerindeki üretime 50'den fazla olmak üzere ev hanımı katıldı. 1941 yılının Ekim ayında sadece Bibiheybet petrol madenlerinde 1.800'den fazla ev hanımı çalışıyordu. 1941 yılında içtimai teşkilatların talimatıyla sadece Bakü şehrinin maden ve fabrikalarında 3.500'den fazla kadın çalışmaya başladı. Bakü şehrinin petrol endüstrisinde çalışmak için 13.000'den fazla işçi katılımı oldu. Ev kadınlarının üretime dahil edilmesinde cephede ön saflarda savaşan kahraman kadınların 1942 yılının başlarında Bakü şehrinde düzenledikleri toplantı etkili oldu. Sekiz ayda ön cephede yer alan askerlerin eşlerinden 16.000 kişi ülkenin sanayi tesislerinde çalışmaya başladı. Bunlardan 11.000'i ise petrol tesislerinde çalışmaya başladı. Fabrika ve işletmelerde ev kadınlarına zanaat öğretmek için kurslar açıldı. 1942 yılında petrol endüstrisinde 25.000 kadar kadın işçi bulunuyordu. Demiryolu nakliyatında görev alanların yarısından fazlası çalışkan kadınlardan oluşuyordu⁵⁷.

Azerbaycan'ın kahraman kadınları hayatın her alanında savaşın gerekliliklerini yerine getirdiler. Sadece petrol sanayinde 1944 yılında 32.330 kadın işçi çalıştı. Azerbaycan'dan cepheye gönderilen kadınlar da gösterdikleri cesaret ve kahramanlıklarıyla ön plandaydılar. İlk pilot kadın Sona Nurieva, Leyla Memmed Beova, Züleyha, Seid Memmedova, Karadeniz sahillerinde büyük yararlılıklar gösteren Esmer Hesenova, Kübra Memmedova, Letafet Memmedova, Pakize Vahabova, Ziyet Manofova, Dürre Memmedova, Sekine Memmedova, doktorlar Züleyha İsmailova, Sefie Rüstembeyova, diş hekimi Şura Elizade, Suğra Paşaeva; Stalingard'da çarpışan Halime Rzaeva, Zafire Camalbeyova, Bikehanım Bağirova önemli başarılar elde ettiler. Bunun yanı sıra Azerbaycanlılardan oluşan 416.Tümen'de savaşan 152 kadından 45'i Kızıl Yıldız madalyası ile 42'si de kahramanlıklarından dolayı birçok madalya ile şereflendirildiler. Subay rütbesi ile faaliyet gösteren 17 kadın vardı. Bunlardan Adile Abbasova, Sekine Bayramova, Nezaket Yahyayeva, Şukufe Esgerova, Reşide Gazımsade, Zehra Selimova, Mina Hacıeva, Cennet Hacıeva, Sekine Şefieva'nın adlarını sayabiliriz. Ziba Ganieva ise keskin nişancı olarak ordu saflarında yer aldı⁵⁸.

1942 yılının sonlarına doğru Bakü'de 130 çeşit silah, mühimmat vb askeri teçhizat ve malzemenin üretimi yapılmaktaydı. Gence şehrinde 12 sanayi tesisi savaşın

⁵⁷ İlham Eliyev Muradveriev, Azerbaycan Nefti Dünya Siyasetinde(Bakı: Azerbaycan Neşr, 1998), 204

⁵⁸ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 121

ihtiyaçları doğrultusunda yeniden kuruldu ve 26 çeşit askeri mazemenin üretimini sağladı. Cepheye zamanında ve yüksek oktanlı yakıt temin etmek için en hayatı görevi üstlenen Azerbaycan petrolleri büyük gayret göstererek bunu yerine getiriyorlardı. Ülkenin batı petrol kaynakları işgal edildi. Kuzey Kafkasya petrol bölgeleri ise büyük tehdit altındaydı. Kızıl Ordu'nun en güvenilir kaynağı şüphesiz Bakü şehriden çıkarılan petrold. Ülkede üretilen petrolün %70-75'inin, uçak yakıtı üretiminin ise % 80-90'ının kaynağı, Bakü petrollerinden oluşmaktaydı. Bakü, ayrıca deniz kuvvetlerine de yüksek kaliteli mazot temin etmekteydi. Azerbaycan ve başkent Bakü şehri, Sovyet ordusunun en önemli lojistik kaynaklarından birine dönüştü. 1941 yılında Azerbaycan petrolleri 23.481.000 ton petrol ve 25.864.000 m3 gazı üretimini saęladılar⁵⁹. Bu Azerbaycan petrol tarihinin en yüksek retmiydi. SSCB Yüksek Sovyeti Riyaset Heyeti'nin 6 şubat 1942 tarihli özel kararı ile 500 petrol SSCB'nin nişan ve madalyaları ile ayrıca 41 kişide Lenin madalyası ile ödüllendirildi. Fakat petrol uzmanlarının %40'ının cepheye gönderilmesi, sondaj çalışmalarının durdurulması, petrol makine fabrikasının çoğunun askeri savunmaya yönelik ürünler yapmaya başlaması ve petrol endüstrisine yapılan yatırımının ciddi ölçüde azalması sonucunda 1942 yılından itibaren petrol üretimi azalmaya başladı. 1944 yılında ise diğer yıllara oranla 11.643.000 ton daha az petrol retilti. SSCB Devlet Güvenlik Komitesi bu durum için önlemler aldı. SSCB Devlet Güvenlik Komitesi, Azerbaycan petrol sanayisine sürekli yardım ediyordu. 21 şubat 1944 ve 2 Haziran'da Devlet Güvenlik Komitesi ülkenin petrol endüstrisinin lojistik temelini güçlendirilmesi ile ilgili kararlar aldı⁶⁰. Bakü'nn petrol işleme tesislerinde Azerbaycan'ın mühendis, teknik personeli ve bilim adamları, Akademisyen Yusuf Memmedaliev'in tavsiye ettiği yöntemle cephe için yüksek oktanlı benzin üretimini hayata geçirdiler. Bakü petrol rafineleri tesisleri ile birlikte petrol türlerinin ve yağlarının üretimini %30 arttırdı. Azerbaycan cepheye sadece petrol değil, farklı alanlardaki üretimlerle de destek sağladı. Gıda sanayi ve diğer sanayi alanları üretimlerini askeri talepler اساسında kurdu. Hafif sanayi kuruluşları, askeri giysiler hazırladı. 1941 yılında Rostov'dan getirtilen ayakkabı imalethanesi ile Bakü'de askerler için ayakkabı fabrikasının temelini attı. lke Kızıl Ordu'ya savaş malzemeleri, keçeli ayakkabı, elbise, kimyasal silahlara karşı kıyafet, askeri hastaneler için mobilya, yangın için aletler vb. malzemeleri üretti. Konserve fabrikaları 70 çeşit

⁵⁹ Muradveriev, Azerbaycan Nefti Dünya Siyasetinde, 205

⁶⁰ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 123

konserve üretimine başladı. Her ay Azerbaycan'da üretilen 50 tona yakın çayın paketlenmesi için 1941'de Bakü'de bir paketleme fabrikası inşa edildi. 1941 yılında Bakü et işletmesinde ordu için gıda konsantrisi hazırlayan özel bir fabrika faaliyete geçti. Azerbaycan'da orman ve ağaç sanayisi, gürgen ve kayın ağacından hazırlanmış olan ürünleri uçak yapımında kullanılmaktaydı⁶¹.

Azerbaycan gıda sanayisi, savaş zamanında SSCB'nin gıda sıkıntılarını ortadan kaldırdı. Azerbaycan'da gıda sanayisi işçileri, özellikle savaş zamanında çok önemli olan "C" vitamininin halk için üretimini sağladılar. Et ve süt üretimi için kullanılan sanayisi tesislerinde insülin üretimine geçildi ve üretim normalinden altı kat daha arttı. SSCB'yi zor duruma düşürmek için plan üreten Hitler, Kolhoz yapısının zayıflığından ve köylülerin hoşnutsuzluğundan faydalanmak istemekteydi. Fakat mevcut siyasi ve ekonomik sistem, düşmanı püskürtmek için köy halkını da seferber etti. SSCB Halk Komserleri Sovyeti 16 Ağustos 1941 yılında tarım mahsulleri üretiminin artırılmasını kabul etti. Öncelik orduya ekmek ve başka gıda ürünleri temin etmek, bunun için tarım alanlarını genişletmek, tahıl üretimini arttırmak gerekiyordu⁶². 1943 yılından itibaren Azerbaycan'da tarım alanlarında Azerbaycan Türkleri ile birlikte Ukrayna ve Kuzey Kafkasya coğrafyasından göç eden çiftçiler de çalışıyordu. Yine bu alanda hizmetliler, lise öğrencileri, teknik ve yüksek okulların öğrencileri de yer almaktaydı. 1943 yılında Azerbaycan'ın sanayi kuruluşları tarımda üretimin arttırılması için zirai aletlerin üretimine ağırlık verdi. 1942 yılında bu amaç doğrultusunda Gence şehrinde tarım makinalarının tamiri ve yedek parça temini için fabrika kuruldu. 1943 yılından itibaren Bakü şehrinde köylere 200'den fazla kalifiye işçi gönderildi. Havyancılığın gelişme planı büyükbaş hayvanlar için %106.3 oranında, koyun ve keçiler için %124, domuzlar için %118 oranında yerine getirildi. Savaşın zorluklarına rağmen hayvancılığın gelişimi sürekli devam etti. Kolhoz sürüleri 1940 yılına oranla 1.000.000 baş çoğaldı, hayvancılık ürünlerinin üretimi arttı. Savaş şartlarının talepleri doğrultusunda nakliyat işleri yeniden düzenlendi. Askerî birliklerin hareketi bu birliklere silah, mühimmat, erzak taşınması, ayrıca halkın ve işletmelerin göç ettirilmeleri, sanayinin ham madde ihtiyacı vb. nakliyatın düzenli işleyişi sayesinde zamanında yapılmıyordu. Azerbaycan demir yollarında trenlerin hareketini düzenli sağlamak amacıyla 24 Haziran 1941

⁶¹ Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 24

⁶² Azerbaycan Tarihi, Yeddi Cildde, VII,(Bakı: Azerbaycan Elmler Akademiyası, 2003), 41

yılında özel askeri tablo uygulandı. İstasyonların hava saldırılarından korunması için ışık ve ses sinyali olmayan özel trenler yapıldı ve yolcu vagonları askerî-sıhhi vagonlara dönüştürüldü. Bakü şehrinden demiryolları ile ağırlıklı olarak petrol ve petrol ürünleri taşınıyordu. 1941 yılı temmuz ayında 1.560 sarnıç petrol taşınırken bu sayı Ağustos ayında 2.325'e ulaştı. Azerbaycan demiryolu işçileri Almanlardan kurtarılan bölgelerin demiryolu işçilerine de yardımda bulunuyordu. Depo ve yol imalathaneleri bu bölgelerin istasyonlarına teçhizat ve malzeme sağlamaktaydı⁶³.

Hazar Gemicilik İdaresi (Kaspflot) ve petrol taşıyan Hazar Petrol Gemicilik İdaresini (Kasptanker) temsil eden Hazar nakliyatı, Azerbaycan nakliye sisteminde önemli yer tutuyordu. 1 Haziran 1941'deki bilgilere göre, "Kasptanker"ın genel yük kapasitesi 205.720 ton olan 69 tankeri, "Kaspflot"un ise genel yük kapasitesi 79.330 ton olan 76 gemisi vardı.⁶⁴

1941 yılının Ağustos ayında SSCB Deniz Donanması Halk Komserliği'nin talimatı ile bu idarelerden Hazar Askeri Donanmasına yolcu taşımak üzere genel yük kapasitesi 14.718 ton olan 11 tanker ayrıldı. "Dağıstan", "Türkmenistan", "Kırgızistan" yolcu feribotları yaralıları taşımak için hastaneye dönüştürüldü. 1941 yılının Ekim ayından itibaren müttefikler İran aracılığıyla SSCB'ye kauçuk, bakır, kalay, kimyasal ürünler göndermeye başladılar. SSCB'ye getirilen silah, mühimmat ve erzakın bir bölümü 1942-1945 yıllarında İran Körfezi'nden geçerek İran'ın Hürremşehr ve Bender-Şahpur limanından gönderiliyordu⁶⁵.

Azerbaycan önde gelen aydınları, savaşın başlangıcından itibaren tüm faaliyetlerini Almanya'ya karşı mücadeleye ayırdılar. Sovyet Bilimler Akademisi Azerbeycan şubesi, ülkenin araştırma kurumları, yaratıcılık cemiyetleri, yüksek okulların kürsüleri çalışmalarını savaşın olağan şartlarına göre düzenlediler. Bilimsel araştırmaların yapılmasına, askeri ekonomiye hizmet eden süreçlerin iyileştirilmesine, yerli ham madde esasında stratejik ürünlerle yüksek kaliteli yakıt türlerinin oluşturulmasına yardımcı olan yeni bilimsel konuların işlenmesi, ilim adamlarının öncelikli çalışmaları arasındaydı. Azerbaycan bilim adamları zırhlı teknolojiye karşı top mermisi, otomatik güdümlü bombalar, tanka karşı elektrik mayınları, çok kademeli

⁶³ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 126

⁶⁴ Hüseyin İskender, Azerbaycan'ın Yol Tarihi, II. Kitab,(Bakı: Azerbaycan Neşriyyatı, 1996), 61

⁶⁵ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 127

mayınlar, silah ve askeri mühimmatı paslanmaktan koruyan ürünler hazırladılar. Ayrıca el bombalarının yüzeyinin çinko ile kaplanması ve elektrik kalaylanması hakkında da fikirler ürettirler. 1941 yılında Bakü şehrinde ilk hidrojen bileşikler grubu hazırlandı. Y. H. Memmedaliev'in başkanlığında bir grup bilim adamı 28 gün laboratuvarından ayrılmadan petrokimya biliminde büyük olay yaratan yüksek oktanlı uçak yakıtı elde etti⁶⁶.

Azerbaycan'daki sağlık kurumları da savaşın ilk günlerinden itibaren seferberlik planı üzerinde çalışmaya başladılar. Öncelikle hastanelere, sağlık birimlerine tıbbî cihazların sağlanmasına, evlerde, halka açık yerlerde, demiryolu istasyonlarında, iskelelerde temizlik ve sağlık kurullarının aldığı kararlara riayet edilmesine, tıbbî noktaların teşkiline odaklanıldı. Hastaneler ve askeri birimler için ihtiyaçta olan yeni tıp personelleri yetiştirildi⁶⁷.

Yazarlar, şairler, besteciler, sanatçılar kendi eserleri aracılığıyla insanlarda vatan sevgisi, düşmana nefret hissi kazandırıp zafere olan inancı aşıladılar. Yazar ve şairler Azerbaycan gençlerinin cephedeki askeri kahramanlıklarını, cephe dışındaki görünmez kahramanların özveri ve emeğini anlatan eserler kaleme aldılar⁶⁸.

1941-1942 yıllarında Azerbaycan'da vatandaşların şahsi tasarruflarıyla tank birlikleri ve hava filoları oluşturma hareketi genişlik kazandı. Ülkede birçok bilim adamı, edebiyatçı, sanatçı, işletmeci, üretim öncüleri tank birlikleri ile hava filosu fonuna kişisel hesapları adına para yardımında bulundular. 1943 yılının yazında Azerbaycan halkının paralarıyla kurulan Bakinskiy Raboçiy Alayı, Krasnodar, Taman, Sivastopol, Harkov, Minsk, Tilzit'deki hava savaşlarında yer aldı. Azerbaycan Halk Tıp Komiserliği'nin Askeri Hastaneler İdaresi'nin baş cerrahı, Profesör Mustafa Agaoğlu Topçubaşov'un cerrahiye getirdiği yenilikler en karmaşık ameliyatların başarıyla gerçekleştirilip yüzlerce askerin hayatının kurtarılmasını sağladı. Yaralıların tedavi edilip cepheye dönmesinde sayıları giderek artan kan bağıışı da büyük rol oynadı. Büyük vatan Savaşı'nda başta aydınlar olmak üzere Azerbaycan Halkı cepheye ve ülke

⁶⁶ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 128

⁶⁷ Elshan Bagirzade, Azerbaycan Ziyalıları Böyük Veten Müharibesi İllerinde, (Bakı: Azərneşr, 1970), 378

⁶⁸ Bagirzade, Azerbaycan Ziyalıları Böyük Veten Müharibesi İllerinde, 379

ekonomisine katkılarıyla Sovyet ordusunun Almanya'ya karşı galibiyetinde önemli bir rol oynadı⁶⁹.

8 Mayıs'ta Almanya'nın kayıtsız şartsız teslim olarak anlaşmayı imzalamasıyla bu güne "Zafer Günü" olarak tarihe geçti. Fakat II. Dünya Savaşı devam etti. SSCB 9 Ağustos'da Japonya'ya karşı savaşa girdi. 2 Eylül'de Japonya'nın teslim olmasıyla savaş sona erdi. SSCB savaştan galibiyetle çıktı. Bu galibiyetin sağlanmasında Azerbaycan halkının rolü büyük oldu. Sovyet ordusunun teknolojisini Bakü ordusu etkili şekilde kullandı. Hezi Aslanov, Akim Abbasov, Mehdi Mahmudov, Yakup Kuliev, Habibulla Hüseinov, Aslan Vezirov gibi milyonlarca Azerbaycanlı asker ülkeyi Faşizm'den kurtarmak için canla başla mücadele ettiler. Haydar Aliyev Faşizm'e karşı mücadelede Azerbaycan halkının oynadığı rolün doğru değerlendirilmesi için siyasi ve diplomatik çalışmalarda bulundu. 1970'li yıllarda Haydar Aliyev'in teşebbüsü ile Tagabrog'ta 416., Sivastopol'de 77. Azerbaycan Tümenlerinin onuruna büyük abideler, Bakü'de ise Mehdi Hüseyinzade'nin heykeli dikildi. II. Dünya Savaşı'nda Faşizm'e karşı kazanılan galibiyette Bakü petrolünün önemi dikkate alınarak 1987'de Bakü şehri, Lenin madalyası ile şereflendirildi⁷⁰.

1.2.5. II. Dünya savaşında Alman-Rus Mücadelesi

II. Dünya Savaşı öncesi devletler bloklara ayrılırken Almanya Hükümeti Berlin, Roma ve Tokyo hattı üzerinden Migfer Devletler blokunu oluşturmuş fakat İngiltere ve Uzak doğudaki Abd'nin savaş dışı bırakılması için de bloka yeni devletlere ihtiyaç duyuyordu. Önce İspanya'ya gitti fakat yapılan görüşmeler olumlu sonuç vermedi. Bunu üzerine Hitler Vicyh Fransa'sına döndü. Lakin Vichy hükümeti de savaşa girmeye yanaşmadı. Almanya için yapılacak iş Sovyet Rusya'nın Üçlü Pakta katılmasını sağlayarak amacına ulaşmaktı. Fakat bu da mümkün olmadı. Mümkün olmadığı gibi, Balkan meseleleri yüzünden iki taraf arasında 1940 yazından itibaren başlayan çatışmalar, 1941 yazında bu iki devleti savaşa götürdü. 1940 yazından itibaren Sovyet-Alman çatışmasını geliştiren olaylar hızla akmaya başladı. Almanya'nın Üçlü Paktı imzası da bu gelişmelerin başka bir sonucu idi ve şüphesiz bu Pakt da Sovyetleri hoşnut bırakmadı. Almanya Sovyetleri Japonya vasıtasıyla tehdit eder duruma geçmişti. 1840 Eylülünde Almanya'nın "eğitim kıtaları" adı altında Romanyaya ve ticaretini korumak

⁶⁹ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 130

⁷⁰ Sariahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 136

bahanesiyle Finlandiyaya asker göndermesi ise ateşi körükledi. Mamafih Hitler Sovyet Rusya ile bir çatışmayı da hiç değilse şimdilik istemiyordu. Çünkü İngiltere'nin inatla mukavemet etmesinin sebebini, Sovyet Rusya ile Almanya arasında çıkacak bir çatışmaya bağladığı ümitte görüyordu. Bu sebeple Hitler, Sovyetleri Üçlü Pakt'a alarak dünyanın paylaşılmasına onları da ortak etmek ve bu suretle Sovyetlerle yeni bir işbirliği kurmak için Rus yönetici Molotov'u Berlin'e davet etti. Yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. Bunun üzerine Hitler Sovyetlerle uzlaşmanın mümkün olamayacağını anlıyarak, 18 Aralık 1940 da Alman ordularına, "Sovyet Rusyayı ezmek için" 15 Mayıs 1941 de harekete geçmek üzere hazır olmaları emrini verdi. Harekat planının adı "Barbarossa Planı" idi. Barbarossa Harekâtı, Mihver Devletleri'nin 5 milyona yakın bir askeri güç ile Sovyet topraklarında 3.000 km'lik bir cephe açması ile başlamıştı⁷¹.

Alman birlikleri karşısında Rus kuvvetleri cephelerde büyük bir yenilgi yaşayarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu çekilme sırasında çok sayıda Rus askeri Alman birlikleri tarafından esir alınmıştır. Sayıları milyonlara ulaşan bu esirlerin önemli bir bölümü, ciddi bir silah talimine tabi tutulmadan cepheye sürülmüş olup, Rus asıllı olmayan milletlere mensup oldukları görülmüştür. Resmi olmayan rakamlara göre 5,7 milyondan fazla Sovyet askeri Almanların eline esir düşmüştür. Esir askerlerden birisi subay rütbesi ile Abdurrahman Fatalibeylidir. Fatalibeyli esir hayatı yaşarken, Almanlar tarafından oluşturulan Türkistan lejyon birliklerini komuta etmesi için binbaşı rütbesi ile görevlendirilmiştir. Oluşturulan lejyon birlikleri içinde; Türkistan, Azerbaycan, Ermeni, Gürcü; Kuzey Kafkas ülkelerinden esirler bulunmaktaydı. Abdurrahman Fatalibeyli'nin çatışma merkezine ve bu işlere gelmesini, eski lejyoner Muhammed Kangarlı şöyle anlatıyor: *"Azerbaycan Lejyonu'nun layık konumuna gelmesi için Alman makamlarının Fatalibeyli'yi cephelere gönderilmesini tavsiye etti."* *Alman makamları tarafından 1942'de Kafkasya Cephesine gönderildi. Azeri taburu, güney cephesindeki savaşlarda 17.Alman ordusuna katıldı. Özellikle Kırım Cephesi'nde büyük başarılar elde ettiler.*⁷² *Savaşın sonuna doğru Azerbaycan Doğu Cephesinde savaşıyordu. Abdurrahman Bey lejyonerlerin Sovyet ordusuna teslim olmalarını*

⁷¹ Fahir Armaoğlu, 20.yy Siyasi Tarihi 1914-1995,(Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 189-190

⁷² Авторханов А. Мой друг Фаталибейли, каким его знал?, (Москва: Журнал «Восточный экспресс», 1994), № 1(2), 2-4 (Avtorkhanov A, Arkadaşım Fatalibeyli, onu nasıl tanıdı?(Moskova: dergi"Orient Express", 1994), No. 1 (2), 2-4)

engellemek için ilk önce güney ve batı cephelerinde, bir müddet sonra da o zamanlar daha sessiz bir bölge olan İtalya'ya geçmeye başlamıştı. Binbaşı Abdurrahman Fatalibeyli bu zor süreci mümkün kılarak, harika hizmetler sunmuştur⁷³. Eski Lejyon Hamil Atabay, Abdurrahman Fatalibeyli hakkında : "1942 ortasında Abdurrahman Bey lejyonerleri ile ön saftaydı. Fatalibeyli önderliğindeki lejyonlar kısa sürede cesaret ve kahramanlıkları ile Almanları kendilerine hayran bıraktırdı.⁷⁴" şeklinde bilgi vermiştir.

Abdurrahman Fatalibeyli'nin Almanya'daki en önemli faaliyetlerinden biri Azerbaycan Ulusal kongresini düzenlemesi olmuştur. Mehmet Emin Resulzade onun buradaki faaliyetleri için şunu yazdı: "Abdurrahman Bey görevine başladığı zaman iletişim kurulu üyelerinden biriydi. Propagandacı örgütte bu amaçla 6 Kasım 1943'te kuruldu. Berlinde bir kongre topladı. Fatalibeyli kongre raporunun kabul kararının bir kopyası ulusal ilkelere uygun olarak yazılmıştır." Şeklinde bilgi vermiştir. Azerbaycan Kongresi, Ulusal Birlik Meclisi'nin girişimi ile toplandı. Böylece diğer ulusların göçmenleri ve lejyonları arasında ilk olarak, Azerbaycanlılar kongre düzenlediler. Fatalibeyli, kongrenin toplanması, yürütülmesinde etkin rol oynadı⁷⁵.

Almanya, SSCB'ye 9 Mayıs 1945'te teslim olmasına rağmen, Lejyonerlerin geleceğinin ne olacağı konusunda kesin bir karar alınamamıştır. Lejyonerler Sovyet ordusuna itaat etmek istemiyordu. Sovyet tebligatçıları çeşitli yollar ile Lejyonerler arasında görüş birliğinin oluşmasını engellemişlerdir. Sovyet Hükümeti eksikliklerine rağmen tüm sıradan askerleri affedeceğini belirtmişti. Ancak lejyonerler Sovyetler Birliğinin bu teklifine inanmadı. 12. Genel Amerikan Sovyet Komutanları Birliği, lejyonerlerin silahlarının alınmasına ilişkin Ray Irvın ile görüşmelerde bulunmuş ise de herhangi bir sonuç alınamamıştır. Bir taraftan Sovyet propagandasına inanıp gönüllü teslim olan lejyonların kaderi ise korkunç bir haberle duyuldu. 12 Mayıs 1945'te Vlasov Ordusu'nda görev yapan bir grup Kızıl Ordu askeri, Rusya'nın Leningrad'a bağlı

⁷³ Fətəlibəylinin qətli münasibəti ilə M. Ə. Rəsulzadənin nitqi. «Azərbaycan» jurnalı, Ankara, 1954 № 9(33), s.11-14 (Fatalibaylı cinayeti ilə bağlantılı olaraq M.E. Rasulza'nın konuşması, Azərbaycan Dergisi, Ankara, 1954 No. 9 (33), s.11-14)

⁷⁴ Şamil Atabek, 2. Dünya Savaşı sırasında Fatalibeyli,(Müni: Azerbaijan Magazine, 1952), No.2, 61-62

⁷⁵ Fətəlibəylinin qətli münasibəti ilə M. Ə. Rəsulzadənin nitqi. «Azərbaycan» jurnalı, Ankara, 1954 № 9(33), 11-14 (Fatalibaylı cinayeti ilə bağlantılı olaraq M.E. Rasulza'nın konuşması, Azərbaycan Dergisi, Ankara, 1954 No. 9 (33), 11-14)

Schlüsselburg şəhri yakınlarındakı kamptan kaçımağa çalışan onlarca subayın bulunduğı bir grup lejyonerleri makineli tüfenkler ile kurşunladılar⁷⁶.

1.2.6. Savaş Esirlerinin Durumu

Savaşın sona ermesi ilə Azərbaycan Lejyonerlərinin kəderləri də belirsizdi. Binbaşы Abdurrahman Bey də daxil olmaq üzere Azərbaycan lejyonerlərindən bazıları Kuzey İtalya'da İngilizlərin kontrolu altında hər an Sovyet birliklərinə teslim edilmək amacıyla tutuldu. 5 Aralık 1947'de Abdurrahman Fatalibey, Ceyhun Hacıbəyli'ye göndərdiğı mektupda konu ilə ilgili *"Sevgili Ceyhun Bey ! Fuad bana bilgi verdi, sık sık hastalandığınızı söyledi. Kendinize dikkat edin. Yakında, Allah'ın yardımı ile mücadelemize başlayacağız. İnşallah vaziyet geçtikçe bizim seyrimize değişir. Ben daha çok 1948 yılına ümitlə bakıyorum. Avrupa kamplarındaki vatandaşlarımızın durumu da içler acısı. Üç senedir burdayız. Kardeşlerimizden haber alamıyoruz. İsteriz ki Mısır'ın yardımı ile kardeşlerimizi, İtalya'dan gönderebilelim. Zahid Han, Kahire'de olduğu iki aydan beri mültecilerin sorunları ile ilgilenmekte. Tüm Müslüman ülkelerin hükümetleri ile temas halindedir. Şimdiye kadar Ürdün, Irak ile görüşüldü Pakistan'ın da yardım için kararını bekliyoruz. Ailem hala kampta acı çekiyor, onları da göremiyorum. Onları Mısır'a ulaştırmaya çalışacam ki oradan da Türkiye'ye gitsinler. Zöhre Hanım'ın elleriden öpüyorum."*⁷⁷ şeklinde bilgi vermiştir. Mektuptan da anlaşıldığı üzere Binbaşы Abdurrahman Fatalibey ve diğer lejyonların savaş sonrası yaşamları zor geçiyordu. Fatalibey ve ailesi büyük mücadelelerden sonra esaretten kurtulmayı başardılar. İtalya'da bir yıl, Mısır'da iki yıl kadar kaldıktan sonra Batı Almanya'ya gittiler, bir ara Türkiye'ye de gelip birkaç ay kaldıktan sonra tekrar Münih'e gitmiş ve orada yaşamaya devam etmiştir⁷⁸.

Azerbaycanlı lejyonerlerden bazıları fırsat bulup Amerika ve Güney Amerika'ya, bazıları Arjantin, Fransa, İsviçre ve Çin'e gitti⁷⁹. SSCB'ye giden mahkumları ve lejyonları ağır cezalar bekliyordu. Stalin'in savaş sırasında 16 Ağustos 1941 tarihli ve

⁷⁶ Хофман Й. История власовской армии. (Париж, Имка-Пресс, 1990), 382
(Hoffman J, Vlasov Ordusu'nun Tarihi, (Paris: Imka Press, 1990), 382)

⁷⁷ Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джеихуну Гаджибейли. (Мюнхен: 05.12.1947. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора)
(Fatalibeyli A. Dudenginski'den Ceyhun Hacıbəyli'ye mektup, Münih, 12/05/1947, Ramiz Abutalybov'un kişisel arşivinden.)

⁷⁸ Nəsiman Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, (Bakü: 2009), 15

⁷⁹ Исзаде Н. Адюдант его превосходительства. Газета «Зеркало», Баку, 1996, № 25 (İsazade N, Ekselansları Katılıyor, Gazete "Ayna", Bakü, 1996, No.25)

270 sayılı emrine göre yakalanan bütün Sovyet askerleri öldürüldü. İkinci Dünya savaşı başlarında tarafsız olan SSCB 1941 yılında Almanya'nın kendisine saldırması sonucu Müttefik devletler grubuna dahil olması ile ortaklığı başlayan İngiltere, 1944-1946 yıllarında Normandiya Cephesinde yakalanan 32.259 askeri esiri Sovyet hükümetine teslim etti. Savaş esirlerinin teslimi İngiliz Mareşal Aleksandır tarafından yapıldı. Ne yazık ki İngiltere, Yalta dahil olmak üzere müttefik ülkeler antlaşmada yer almamasına rağmen esirleri Sovyet hükümetine teslim etti. İlk teslim edilenlerin çoğu maalesef öldürüldü. Geri kalanı ise 25 yıllık iş için Sibirya ve Rusya sınırları içindeki İn Vorkuta, İntaya, Asbest, Norilsk, Tayšet, Kemerovo'daki esir kamplarında çalışmaya gönderildi. Çeşitli yollardan Türkiye'ye kaçmayı başaran Azerbaycanlı lejyonierler daha sonra polisler tarafından tutuklandı. Türkiye savaş esirlerini Erzurum, Kars, Sarıkamış güzergahı üzerinden Türkiye-SSCB sınırında Sovyet hükümetine teslim etmiştir. Geri verilen lejyonierler ise suçlarına göre öldürüldüler ya da sürgüne gönderildiler⁸⁰.

Öte yandan farklı ülkeleri temsil eden göçmen örgütlerinin varlığı bu grupların iç çatışmalara eğilimini arttırdı. Bu yıllarda birkaç Rus, Gürcü, Ermeni, Tatar örgütü ve iki Azerbaycan Örgütü mevcuttu. Örgütlerden biri 1924'ten beri faaliyet gösteren Azerbaycan Ulusal Merkeziydi. İkinci Dünya savaşından sonra Azerbaycan ulusal merkezi Ankara'da faaliyet gösterirken Ulusal Merkezin başkanı da Mehmet Emin Resulzade idi. İkinci örgüt ise Azerbaycan Milli Birlik Meclisi olarak adlandırılmış ve kurumun başına da Abdurrahman Fatalibeyli getirilmişti⁸¹.

1.2.7. Türkiye'nin II.Dünya Savaşındaki Dış Politikası

Türkiye Cumhuriyeti'nin II.Dünya Savaşı'nda tarafsız bir devlet olmasına rağmen Almanya, Türkiye'nin müttefiklere yaklaşmasının Almanya'nın menfaatlerine uygun olmadığını farkına varmıştı. Stalingrad savaşının sonunda Türkiye menfaatleri gereği tedbirli şekilde müttefiklere yaklaşmaya çalışmıştır. Bu durum Türk basınında da yer almıştır. Azerbaycan Gazetesinde de bu konu, Türkiye'nin özellikle SSCB'ye ihtiyatlı olarak yaklaştığı şeklinde aktarılmıştır. "Günün haberleri" başlıklı haberde, Sovyet basınında yer alan ve Türkiye'nin tarafsızlığını terk edebileceğini ima eden yazısına karşı, Türk basınında çıkan ve aksini söyleyen haberlere yer verilmiştir. Bu

⁸⁰ Хофман Й. История власовской армии. (Париж, Имка-Пресс, 1990), 382
(Hoffman J, Vlasov Ordusu'nun Tarihi, (Paris: Imka Press, 1990),382)

⁸¹ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 17

çerçeve de Akşam gazetesinde milletvekili Necmettin Sadak'ın beyanatı karşıt görüşün ispatı olarak gösterilmektedir ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Sovyet sınırına yakın Erzurum şehrinin her daim bir Türk şehri olduğuna ilişkin konuşmasına yer verilmiştir⁸².

Gazetenin 21 Kasım 1943 tarihli nüshasının 4'ncü sayfasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 20'nci yılı fotoğraflarla beraber haber konusu edilmiş ve Cumhuriyetin kuruluşun sebebi olarak, Türk halkının refah seviyesini yükseltmek, Türk topraklarının bütünlüğünü korumak ve Türkiye'yi modern bir devlet haline getirmek gibi konuların üstünde durulmuştur. Aynı zamanda Atatürk ile Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye övücü mahiyette sözler söyleyerek, Türkiye bir rol model olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda “Bolşevizm” tehlikesinin Türkiye tarafından gündeme getirildiği, batılı devletlere karşı ise artık mesafeli bir duruşun sergilendiği vurgulanmıştır. Atatürk'ün, komünist propagandaya yer vermediği makalede ayrıyeten yer almaktadır. Bu suretle, tarafsız Türkiye'nin Türkçülük ideali nedeniyle Almanya tarafınca mecburen Azerbaycanlı Türk müttefiklerine olumlu ve dost bir ülke olarak sunulduğu söylenebilir. Zira aynı tarihte Almanya hükümetinin Türkiye'deki sefiri Franz von Papen'in beşinci ölüm yıldönümü hasebiyle Atatürk'ü kabri başında saygı ile andığından bahsedilmiştir⁸³.

⁸² Azerbaycan, “Günün haberleri”, 24 Ekim 1943, 11

⁸³ Dr.Mehmet Yılmazata ve Doc.Dr.Erdem Güven, 320

İKİNCİ BÖLÜM

ABDURRAHMAN FATALİBEYLİ’NİN ALMANYA’DAKİ FAALİYETLERİ

2.1. Almanya’nın Doğu Politikası

Nasyonal – Sosyalist Almanya, ideoloji itibariyle Alman ırkının yüceltilmesi için Polonya ve SSCB topraklarına yönelik kolonizasyon planları geliştirmişti. SSCB’ye karşı yapılan savaşta, ideolojik ve ırksal hedefler taşımakla beraber, Adolf Hitler genel olarak reelpolitik gereksinimlere göre hareket ederek, bazı ideolojik çizgilerini yumuşatabilmiştir. Bu çerçevede Hitler, 1941-1942 yılından itibaren Sovyet rejimine karşı müttefik bulmak amacıyla, SSCB’de yaşayan farklı etnik unsurları Almanya’nın yanına çekebilmek için çalışmalarda bulunulmasına fırsat vermiştir. Böylece I. Dünya Savaşı esnasında bölgede tecrübe edinmiş Alman subaylar, bölge hakkında geniş bilgi sahibi olan Alman akademisyenlerle beraber o potansiyelin kullanılabilmesi için Alman yönetiminde girişimlerde bulunmuşlardır⁸⁴.

Lejyonların kuruluşuna örnek olarak, Azerbaycan Türkleri, Türkistan Türkleri esirlerinden oluşturulan birlikler gösterilebilir Azeri ve Kafkas asıllı askerler ilk başta Sonder Kommando 203⁸⁵ adlı oluşum bünyesinde genellikle Kafkas bölgesinde kullanılmıştır. Türk asıllı birliklerin daha sistematik tasnifinden sonra 1943 yılı Ocak ayında Azerbaycan Milli Komitesini kurmak suretiyle siyasi bir mahiyete kavuşturuldukları da belirtilmelidir⁸⁶. Bunun yanında, Türkistan ve Kafkas Milli

⁸⁴ Rolf-Dieter Müller, The Unknown Eastern Front: The Wehrmacht and Hitler’s Foreign Soldiers, New York: I.B. Tauris, 2012, 237 (Rolf-Dieter Müller, Bilinmeyen Doğu Cephesi: Wehrmacht ve Hitler’in Yabancı Askerleri, New York: I.B. Tauris’te, 2012, 237)

⁸⁵ Alman Başkomutanlığı Tarafından 1942 yılında Faşizm Karşıtı Direniş Grubu Üyelerince Oluşturulan Alman Özel Komisyonu. (Erişim Tarihi 20.12.2020) https://en.wikipedia.org/wiki/Sonderkommando_Rote_Kapelle

⁸⁶ Cabbar Ertürk, Kızıldoru’dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk’ün İkinci Dünya Harbi Hatıraları, (İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2005), 143

Komitesi de kurulmuştur. 1942-1945 yılları arasında çoğunluğu Sovyet savaş esirlerinden oluşan yaklaşık 310 bin Rus, 250 bin Ukraynalı, 5000 Kumuk, 180 bin Türkistanlı, 110 bin Kafkaslı (Azeri ve diğer Kafkas Türkleri dâhil), 40 bin İdil / Kazan Tatar Türk ile 20 bin Kırım Türk askeri Alman ordusunun saflarına katılmıştır⁸⁷.

1942 1943 yıllarında düzenli olarak kurulmaya başlanılan ve Türk-Müslüman kimliği ile “Şark Milletleri” olarak ayırt edilen Lejyonlar şu şekilde tanımlanmıştır: Türkistan Lejyonu (Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Tacikler), ayrıca Azerbaycan Türklerden oluşan ve daha sonra “Azerbaycan Lejyonu” adını alacak Kafkas Müslüman Lejyonu, Kuzey Kafkas Lejyonu (Adigeler/Çerkezler, Abazalar, Kabardinler, Karaçaylar, Balkarlar, Kuzey Osetler, İnguşlar, Çeçenler, Kümükler, Avarlar, Lekler, Darginler, Kürinler ve Dağıstanlılar) Bahse konu olan birlikler, “Doğu Lejyonları” olarak tanımlanmıştır ve bu şekilde Alman Silahlı Kuvvetleri’nin taktiksel ve operasyonel seviyede komuta kademesine dâhil edilmiştir. Türk olmayan ancak organizasyonel nedenlerden dolayı Alman Ordusu tarafından oluşturulan “Doğu Lejyonları Komutanlığı” bünyesine de ayrıca Ermeni ile Gürcü Lejyonu dâhil edilmiştir. Azerbaycan Lejyonu ise resmi olarak 12 Mart 1942 tarihinde kurulmuştur. Bahse konu Azeri-Türk unsurları diğer Doğu Lejyonları gibi Polonya (zamanın adıyla “Generalgouvernement”/ Umumi Vilayet İdaresi) coğrafyasında konuşlandırılmıştı ve Doğu Lejyonları Komutanlığı’nın idaresi altında Jedlnia⁸⁸’da eğitim faaliyetlerine başlamışlardır. 1943 yılına kadar bütün Doğu Lejyonları 53000 askeri kapsayan ve 53 taburdan meydana gelmiştir. Alman Kara Kuvvetleri Komutanlığı (Oberkommando des Heeres/OKH⁸⁹) 162. (Türkistanlı/Turkestanische) Piyade Tugayını Doğu Lejyonlarının eğitim ve tertibat unsuru olarak belirlemiştir. 162. Piyade Tugayı ise Gürcü, Kuzey-Kafkas, Ermeni, Azerbaycanlı, Türkistanlı lejyonların komutasının altında bulundurmıştır. Topyekûn olarak 15 Azerbaycan Lejyon birliği oluşturulmuştur. Tabur, Alman tarafına geçme motivasyonu, kısmen esir kamplarındaki kötü şartlar, SSCB ideolojisine karşı muhalefet ile milliyetçi ve şuurlu siyasi tavırlardan

⁸⁷ Hans Werner Neulen. An deutscher Seite – Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS, Münih: Universitas Verlag, 1985, 342 (Neulen, Hans Werner, Alman tarafında uluslararası gönüllüler Wehrmacht ve Waffen-SS, Münih: Universitas Verlag, 1985, 342)

⁸⁸ polonya’nın Mazovya Voyvodalığına bağlı Radom İlçesi İçindeki Köy Yerleşim Yeridir. (Erişim Tarihi 20.12.2020) <https://en.wikipedia.org/wiki/Jedlnia>

⁸⁹ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi, Süreli Elektronik Dergisi, 2018, S47, 311

ibaret olarak tarif edilmiştir. Azerbaycan Gazetesinde yayınlanan makalelerde “sıradan” Lejyonerlerin katkısını göz önünde bulundurduğunda bu tespit yerinde görülmektedir. Zaten gazetenin 13 Mart 1944 tarihli nüshasının birinci sayfası, Azerbaycan Lejyonu’nun kuruluşunun ikinci yılı kutlamalarına ayrılmıştır. Azerbaycan Lejyonunun en önemli kişilerinden Binbaşı Fatalibeyli’ye Almanlar tarafından “cephelerde gösterdiği kahramanlıklar ve öz vatanını Yahudi Bolşeviklerden kurtarma çabalarından ötürü” gönüllülere mahsus en yüksek nişan takdim edilmiştir. Bunun yanı sıra farklı coğrafyalardaki diğer lejyoner gazeteleri de Azerbaycan gazetesine tebrik mektupları göndermişlerdir⁹⁰.

SSCB’nin işgalini kapsayan Barbarossa Planı çerçevesinde, Hitler’in temel amaçlarından biri Kafkasya’nın en önemli enerji kaynaklarına, Bakü petrollerine ulaşmaktı⁹¹.

Bununla beraber, Nazi Almanyası ile Kafkasya kökenli fikir adamları uzunca bir süredir siyasi ve askeri ilişki içindedir. Bolşevik İhtilali sonrasında Avrupa’ya kaçan Kafkasya kökenli fikir adamları, 1923 yılında Prag’da Kafkasya Dağlıları isimli bir dergi çıkarmışlardır. Bu dergiyi kuranlar 1926 yılında Kafkasya Dağlıları Halk Partisi isimli bir oluşum içine girdiler. Hitler, 1933 yılında iktidarı ele geçirince Kafkasya kökenlilerin yayınlarında gözle görülür bir artış olmuştur. Örneğin Kafkasya Dağlıları Birliği’nden ayrılan Dağıstan kökenli Haydar Bammat, önce Paris’te Kavkas adlı bir dergi çıkarmış, daha sonra yayını Berlin’e taşımıştır⁹².

Kafkas coğrafyası ile ilgili araştırmalar yapan Ufuk Tavkul’a göre ırksal olarak bakıldığında, Almanların gözünde, Ermeniler haricindeki Kafkas halkları Slavlardan üstündü. En üstün Kafkas halkı olarak Gürcüler birinci sıradaydı. Yine de Kafkasya’daki Alman birlikleri ırkçı propaganda yapmamaları konusunda uyarılmışlardı. Temmuz 1942’de Alman Ordusunun A Grubu komutanının Kafkaslar ile ilgili emirleri şöyle sıralanmıştır:

1.Kafkasya’da yaşayan halklara, Alman karşıtı eylemlerde bulunmadıkları sürece dost milletler olarak davranılmalıdır.

⁹⁰ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 312

⁹¹ Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 107

⁹² Ufuk Tavkul, II. Dünya Savaşı’nda Kafkasya, (İstanbul: TDBB, 2016), 77

2.Kafkasyalı halkların kolektif sistemden kurtulmaya çalışmaları hiçbir şekilde engellenmemelidir.

3.Kafkasyalı halkların İbadethanelerinin yeniden açılmasına ve gelenek ve göreneklerinin yeniden yaşamalarına izin verilecektir.

4.Herkesin özel mülküne saygı gösterilecek ve zorla el koyma işlemi gerçekleştirilmeyecektir.

5.Emsal teşkil edecek çalışmalarla yerli halkın güveni kazanılacaktır. Askeri yönden kontrolü zor olan dağlık bölgelerde yerli halkla işbirliği büyük önem taşımaktadır ve Alman birliklerinin ilerlemesini oldukça kolaylaştıracaktır.

6.Halkın sıkıntıya girmemesi için her türlü tedbir alınacaktır.

7. Kafkasyalı kadınlarının namus ve iffetine el uzatılmayacaktır⁹³.

Heinrich Himmler'de Alman-Türk ittifakını güçlendirmek amacıyla bazı tedbirler alınmasını uygun görmüştür. Türk ve Müslüman birliklerinin dini duygularına dikkat edilmesinin elzem olduğu, onlara istihkak olarak asla domuz etinin verilmeyeceğini de emriyle bildirilmiştir. Bizzat SS başkomutanı Himmler tarafından verilen emre göre, “Müslüman askerler din adamlarının İngiliz-Bolşevik düşmana karşı mücadele çağrısına riayet etmişlerdir”. Onların özellikle dini ve kültürel yönden herhangi bir şekilde incitilmeyeceği ve bu gibi girişimlerde bulunan kişilerin cezalandırılacağı bizzat Himmler tarafından vurgulanmıştır⁹⁴.

Almanlar, çok öncelerden beri Rusya'nın yumuşak karnı ve İngiltere'nin “tacının mücevherine” ulaşım yolu olarak gördükleri Kafkasya'ya özel bir önem vermekteydiler. Yerel halkın yardımını alarak bu bölgeye saldırmak, diğer iki süper gücün, yani İngiltere ve Rusya'nın hayat damarlarını kesmek için çok önemli bir hamle olacaktı. Nasyonal Sosyalistlerin, fanatik ve savaşçı Kafkas halkları ile ilgili projeleri, özellikle Pan-Türkçü ideolojiyle ittifak oluşturma çabaları Alman-Türk ittifakını da yeniden düşündürmekteydi⁹⁵. Almanlar özellikle esir kamplarındaki Azeri Türklerinden faydalanmak istediklerini belirtiyorlardı. Kafkasya'daki tank birliklerinin komutanı

⁹³ Tavkul, II. Dünya Savaşı'nda Kafkasya, 77

⁹⁴ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 313

⁹⁵ Müller, s.238 (Rolf-Dieter Müller, Bilinmeyen Doğu Cephesi, Wehrmacht ve Hitler'in Yabancı Askerleri, New York 2012 I.B. Tauris'te, 238)

süvari General Von Mackensen, belki de yöre halkının güvenini sağlamak için İslamiyet'i kabul etmişti⁹⁶. Ancak, elimizdeki başka kaynaklar bu olguyu doğrulamamaktadır. General'in adı bazı kaynaklarda sehven "Makizen" olarak geçmektedir ve ihtidası hakkında şu an elimizde başka ve somut bir belge bulunmamaktadır. Almanlar yani Doğu Prusya, Königsberg'deki Tilsit kampından Azeri Türkleri seçmek suretiyle Şilezya'daki kampa götürmüşler ve burada ilk eğitimlerini aldıktan sonra, Bavyera'daki Bergmann bir başka ifadeyle Dağcı taburuna gönderilmişlerdir. Buralarda eğitilen birlikler "Cevat Han", "Korkmaz", "Dönmez", "Vatan" gibi isimler almak suretiyle Ruslara karşı savaşmışlardır. Yine Sarıahmetoğlu'nun verdiği rakamlara göre, Azerbaycan'dan 700 bin civarında personelin Kızıl Ordunun saflarına katıldığını belirtilmektedir.⁹⁷ O rakamdan yaklaşık 14-15 bin Azeri-Türk askerlerinin saf değiştirerek Alman tarafına geçmekle beraber, büyük çoğunluğunun Kızıl Ordu'da savaştığı belirtilmelidir. Zira SSCB dönemi boyunca bu konu siyasi sebeplerden dolayı yetkili makamlarca pek gündeme getirilmemiştir. Diğer ülkelerden Almanlara katılan yabancı gönüllülerin durumu da (Fransa, Belçika, Çek Cumhuriyeti v.s.) tarih yazımcılığı tarafından aynı sebepten dolayı marjinal kalmıştır⁹⁸.

2.2. Azerbaycan Lejyoner Birliklerinin Oluşumu ve Düdenginski'nin Askeri Kimliği

Lejyoner kelimesinin Türkçedeki karşılığı çarkacı olmakla beraber, Romalı askerlere verilen isimdir. Aynı zamanda Fransız ordusundaki askerler de bu şekilde isimlendirilmiştir. Ünlü Fransız nişanı *Légion d'honneur*'ifadesi de burdan gelmektedir⁹⁹.

Müttefik devletlerde Almanların, Müslümanlara ilişkin farklı görüşleri olmuştur. Slavlara (Ruslara) karşı uzun yıllar mücadele etme mecburiyetinde kalmış Almanya, kendisini Rusya tehlikesinden daima korumaya çalışan Türkiye ile yakın ilişkiler

⁹⁶ Kadır Natho, Circassian History,(New York: Xlibris; 2009), 424 (Kadır Natho, Çerkes Tarihi, (New York: Xlibris, 2009), 424)

⁹⁷ Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 111

⁹⁸ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 313

⁹⁹ Selma Yel, II.Dünya Savaşı'nda Kafkasya'da Alman Lejyon Alayının Teşkili Türkiye ve Nahçıvanlı Abdurrahman Fatalibeyli, Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları,(2016): 107.

kurmaya çalışmıştır. Düşmanımın düşmanı, dostumdur anlayışı her iki devleti birbirine yakınlaştıran en önemli etken olmuştur¹⁰⁰.

1930 lu yıllarda iktidara gelen Hitler, Müslümanlardan yararlanmaya tekrar öncelik vermiş Nazi Partisi'nin Müslümanlardan yararlanmaya çalışması, partinin faaliyetlerini hızlandırmıştır. Partinin üyeleri faaliyete bağlı olarak, "Hitlerin sünnetli Müslüman olması" fikrini Türkiye'de yaymış, Hitlere rağbet yaratmaya çalışmıştı. Hitler Kudüs Müftüsü Hacı Emin Hüseyin ile iyi ilişkiler kurmuş ve şu mesajı yaymış: "*Hitlerin doğum günü ile Hz.Muhammed (sav) doğum günleri aynı ayla çıkışıyor. Hitler sünnetli Müslümandırlar.*" Almanya kendi tesirinde olan Türkiye başkanlığında "İslam-Türk Birliği" oluşturup, Sovyetlere karşı mücadele etmeye çalışsa da bu istekleri gerçekleşmedi¹⁰¹.

Alman orduları tarafından 22 Haziran 1941 günü başlatılan Barborassa askeri harekâtı neticesinde Sovyetler Birliği coğrafyasında Alman birliklerinin işgal süreci başlamış fakat işgal süreci Almanya'nın aleyhine gelişmeye başlayınca geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu çekilme sırasında çok sayıda Rus ordusu askerleri Alman ordusuna esir düşmüştür. Sayıları milyonları bulan bu esirlerin önemli bir kısmı, ciddi bir askeri silah eğitimi almadan cephede çatışmaya gönderilmiş olup, bu esirlerin ise Rus asıllı olmayan azınlıktaki milletlere mensup oldukları anlaşılmıştır¹⁰². Resmî olmayan rakamlara göre 5,7 milyondan fazla Sovyet askeri Alman ordularının eline esir düşmüş ve bunun önemli bir kısmı esir kamplarındaki olumsuz hayat şartlarından dolayı hayatını kaybetmiştir. Orta ve güney cephelerdek Alman silahlı birlikleri tarafından esir alınan ya da kendi istekleri ile teslim olan Sovyet askerleri için ilk olarak Ukrayna topraklarında savaş esiri kampları kurulmuştur¹⁰³. Bu kamplarda kalan ve burada gördüklerini, yaşadıklarını yazan Azerbaycan asıllı Sovyet askeri Cebbar Ertürk konu hakkında: "*Cephedeki Sovyet askerlerinin durumu gerçekten çok kötü idi. Önlerinde ateş gücü yüksek Alman ordusu, arkalarında ise kaçmamaları için Rus silahlarının tehdidi vardı*" demektedir¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Cengiz Özakinci, İrtica 1945-1999,(İstanbul: 1999), 92

¹⁰¹ Özakinci, İrtica 1945-1999, 95

¹⁰² Latif Çelik, İkinci .Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu,(Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, 2015), 124

¹⁰³ Çelik, İkinci Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu, 125

¹⁰⁴ Cebbar Ertürk, Anayurtta Unutulan Türklük,(Kayseri: 1956), 142-143

Türk nesline mensup esir askerlerin, bir devlet politikası olarak hızlı bir şekilde cepheye gönderilip gönderilmediği net olarak bilinmese de, nüfusları ile orantılandığında Türk asıllı askerlerin, Rus askerlerinden en az beş kat daha fazla cepheye sevk edildiği görülmektedir¹⁰⁵. Hem savaş bilgisi hem de savaş silahından yoksun olarak Kızıl Ordu'yu korumak için cepheye gönderilen milyonlarca Türk asıllı askerden birçoğu kısa bir zaman sonra Alman ordusuna esir düşerek kendilerini neyin beklediğini bilmeden Ukrayna toprakları üzerinden Polonya topraklarına, oradan da Almanya'ya giden yük trenlerine bindirilerek kamplara nakledilmişlerdir¹⁰⁶.

Almanlar savaş esirleriyle ilgilenmek için göçmen grupların liderleri ile komisyon oluşturmuştu. Oluşturulan komisyonun amacı esirlerin listelerini tutmaktı. 1941 yılından itibaren faaliyet gösteren komisyon ve kampdaki esirlerle görüşmeye başlandı. Oluşturulan İdil-Ural komisyonuna (Tatarlar, Çuhalar ve Fin halkı dahil edildi.) Özbek-Türkistan Komisyonuna Ahmed Teymur Han, Kafkasya Komisyonuna Ali Han Gantemir, Azerbaycan Komisyonuna Muhammed Emin Resulzade başkanlık ediyordu. Bu komisyonlar lejyonların oluşturulması için savaş esirleri ile temasda bulunun ilk kişilerdi. 1941 yılının sonlarına doğru Alman subayı Mayer Mader ile Özbek göçmen siyasetçi Veli Kayyumhan ile esir düşmüş Türk kökenli bir kadro oluşturuldu. Azerbaycan Lejyonunun oluşturulması ile ilgili ABD'de yayımlanan "Üçüncü Reich'in Hizmetinde Olan Dış Fırsatlar" kitabında şu bilgiler yer almaktadır Yazar: "Türk lejyonlarının oluşturulması fikri Türk ordusu generali Hüsni Erkilet'e aittir. Yani 1941 yılı sonbaharında Hitlerle birlikte Hitlerin Doğu Prusya ikametgahındaki genel kurul toplantısı sonunda Türkistan Lejyonunun kurulması kabul edildi. 3 Aralık 1941 yılında Müslüman Kafkasya lejyonu kuruldu. Bu lejyon Kuzey kafkasya ve Azeri lejyonu olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır¹⁰⁷.

Naziler tarafından Sovyet coğrafyasında işgal edilen bölgeler, "Almanya'nın hemen ilhak edeceği bölgeler", "Sivil bir yönetim ile İdare edilecek Bölgeler" ve "askeri saha olarak kullanılacak bölgeler" olmak üzere üç bölümde taksim edilmiştir. Yine

¹⁰⁵ Çelik, İkinci Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu, 125

¹⁰⁶ Cengiz Dağcı, Hatıralarda Cengiz Dağcı, (İstanbul:, 1998), 111

¹⁰⁷ Метлдисон Девид. Иностраннные легионы на службе у третьего Рейха, (США: 1987), 250 (Metldison David. Üçüncü Reich Hizmetinde Yabancı Lejyonlar, (ABD: 1987), 250)

savaşın sonunda ele geçirilen yerlerde kurulacak sivil yönetimin Alfred Rosenberg'in¹⁰⁸ liderliğini yaptığı bakanlığa bağlanacak olması idari alanda büyük bir kargaşaya da sebep olmuş olsa da savaşın sonuna kadar bu bölgeler askerî alan olarak kalmıştır¹⁰⁹. Alman hükümeti tarafından yapılan görevlendirmelerde bölge hakkında detaylı bilgisi bulunan asker ve bilim insanlarını tercih ederek, Sovyetler Birliği içindeki rejim karşıtı Müslüman Türk unsurlarını dikkatle incelemeye çalışmaktadır¹¹⁰. Dönemin Alman Gizli Servisi DNB'nin¹¹¹ Cenevre'den Sovyetler Birliği'ndeki 60 milyon Türk ile ilgili merkeze gönderdiği detaylı raporda özellikle Kafkasya coğrafyasında yaşayan Azerbaycan Türklerine dikkat çekmektedir¹¹².

Almanya'da Mehmet Emin Resulzade başkanlığında Ulusal Azerbaycan Komitesi kuruldu. Komitenin amacını "Azerbaycan'ın ulusal haklarını koruma için, Kafkas milletlerinin vatanının kurtuluşunu ve bağımsızlığını gözlemlemek, siyaset gibi alanlarda Almanya'da dostluk içinde bir arada yaşamak ve onlarla ortak iş yapmak içindir." şeklinde açıklamıştır¹¹³.

Ulusal Azerbaycan Komitesi'nin kuruluşu Azerbaycan halkı tarafından sevinç ile karşılandı. Bu kuruluş ile ilgili olarak Azerbaycan lejyonerleri lideri olan Binbaşı Abdurrahman Fatalibeyli, Mehmet Emin Resulzade'ye şöyle bir mektup kaleme almıştır: "*Sevgili Mehmet Emin! Sevgili ülkemiz Azerbaycan'ın yorulmaz hürriyet mücadelesi için cephede savaşan tüm askerlerimiz adına, sizi selamlıyorum. Ulusal Azerbaycan Komitesi tarafından gazetemizde yayımlanan yazıyı okudum ve çok mutlu oldum. Biz, cephedeki askerler Ulusal Komite üyelerinin tamamının sevildiğinden şüphemiz yoktur ki lejyonumuzun kurucusu Babayev Beydulah olacaktır. Biz cephede aynı şekilde milletimiz için fedakarlık yapıyor ve Almanya için özveri ile savaşıyoruz.*

¹⁰⁸ Alfred Rosenberg, Nazi Partisi'nin idoloğu olarak bilinen Alman siyasetçidir. (Erişim Tarihi:11.11.2020) https://tr.wikipedia.org/wiki/Alfred_Rosenberg

¹⁰⁹ Çelik, İkinci Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu, 71

¹¹⁰ Çelik, İkinci Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu, 73

¹¹¹ Almanya Federal Haber Alma Servisi (Almanca: *Bundesnachrichtendienst*), Almanya'nın gizli haber alma servisidir. Kontrol edildiği yer Reichstag'dır. Karargahları Münih ve Berlin'dedir. 6.050 personeli vardır. Şu anki başkanı Ernst Uhlau'dur. Kurucusu ünlü Nazi casusu Reinhard Gehlen'dir. (Erişim Tarihi 13.11.2020) https://tr.wikipedia.org/wiki/Almanya_Federal_Haber_Alma_Servisi

¹¹² Çelik, İkinci Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu, 209

¹¹³ «Kafkasya», jurnalı, Münhen, 1952, №9, 26 (Kafkasya,Münih dergisi,1952,no:9, 26

*Cephedeki bütün askerlerimizden size selamlar. Size iyi şanslar dilerim. Abdurrahman Fatalibeyli Düdenginski.*¹¹⁴”

Ulusal temsillerin basın yayın faaliyetleri de geniş çapta ele alındı. Lejyonların haftalık olarak çıkan kamp gazeteleri de mevcuttu. Basın ajansları Azerbaycan Türkçesi ve Almanca olarak iki dilde yayın yapmaktaydı. Hatta bazı ulusal temsilciler edebiyat alanında da etkili olmuştur. Azerbaycanlılar, Türkistan Volga Tatarları edebi yayınlar, şiirler ve kitaplar yayımlamıştır¹¹⁵.

2.3. Birliklerin Organizasyonu

Azerbaycanlılar arasında Faşizm rejimini Bolşevizm rejiminden daha büyük bir tehdit olarak görüp, faşizme karşı mücadele edenlerin yanında Alman hükümetinin Sovyetler Birliği’ni maglup etmesi üzerine ülkenin arzuladığı bağımsızlığını kazanacağına inananların sayısı hızla artmaya başladı. Onların bu şekilde düşüncelerinin birçok sebebi vardı. Azerbaycan, Sovyet Birliği eğişmenliğı altına girdikten sonra da rejimin baskısı ve halka olan zulmü hafiflemedi. Siyasal alanda mücadeleyi devam ettirmek için yurt dışına giden siyasi liderlerin çoğı bir zaman sonra Almanya’nın Sovyetler Birliğı hükmetine son vereceğini, Azerbaycan halkının bağımsızlığını tekrar kazanılması için uygun şartların oluşacağını ümit ediyordu. Azerbaycan’da yaşayan ve Sovyetler Birliğı ordusunda silah altına alınanlar arasında da bu düşünceye sahip oldukça çok sayıda vatandaşı vardı¹¹⁶. Halk arasında adaletsizliğe ve milli liyakatın ayaklar altına alınmasına karşı olanların sayısı gittikçe artıyordu. 1937 yılında meydana gelen terör olaylarından kısa bir zaman geçmiş olmasına rağmen, sisteme karşı mücadele etmek için halk, özellikle gençler bir araya gelerek kendi teşkilatlarını kurmaya çalıştı. Gizli anti sovyet sistemine, Komünist Partisi’nin milli ayrımcılık siyasetine karşı mücadele etmek, bağımsız devlet kurmak gayesiyle vatanseverleri birleştirmek için Süleyman İskenderov’un öncülüğünde anti Sovyet milliyetçi grup faaliyete başladı. Fakat bu uzun ömürlü olmamasına rağmen mücadele devam etti. 1943 yılında öğrenciler arasında gizli faaliyet gösteren Gülhüseyn Abdullayev’in teşviki ile kurulan “Yıldırım” teşkilatı, Sovyet Hükümeti’nin Komünist partisi’nin mili siyasetini, Azerbaycan Türkçe’sine yönelik baskıyı ciddi bir şekilde

¹¹⁴ Azərbaycan jurnalı, Ankara, 1954, № 9, 12 (Azerbaycan Dergisi, Ankara, 1954, No:9, 12)

¹¹⁵ Yaqublu, Azərbaycan legionerləri, 39

¹¹⁶ Sarıahmetoğlu, İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri, 131

eleştirerek propaganda için gereken kaynakları arıyordu. 1944 yılında Bakü şehrinin Sabuncu kasabasında bir grup işçi genç, uluslar arası gizli bir teşkilat oluşturarak mevcut siyasi rejime isyan edip, rejimi yıkmak için propaganda faaliyetleri yürütmekteydi¹¹⁷.

Almanya-Sovyetler Birliği savaşının ilk yıllarından itibaren hem savaş esirlerinden hem de sivillerden olmak üzere gönüllü askeri gruplar oluşturulmaya başlandı. Savaşın ilk aylarında bu gönüllüler çoğunlukla iletişim ve mayın temizleme bölümünde görevliydi. İlk dönemde Alman ordusu kendi bünyesindeki böyle gönüllüleri “Xivi” (Nilvswilli–gönüllüler, yardım etmeye istekli olanlar) savaşın sonuna kadar bu şekilde hitap ettiler. 1942 yılının sonuna doğru, Doğu cephesindeki Alman birlikleri içinde bu tür “Xivi” önemli ölçüde görevler almış ve hakları arttıkça lejyonierler olarak görülmeye başlanmıştır.¹¹⁸

Muhaceretdaki¹¹⁹ Azerbaycan Türkleri liderlerinden beklediği desteği göremeyen Almanlar, istikametlerini Nuri Killigil ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Dışişleri yetkililerine çevirmişlerdir. Almanlar savaş esirlerinden faydalanmak için Türk tarafından oluşturulacak gönüllü askeri birlikleri kabul etmiş ve 1942 yılında alınan bu karar askeri emir ile duyurulmuştur. Azerbaycan Türkleri oluşturulan milli birliklerde kendi ülkelerinin Almanların desteği ile bağımsızlığını kazanması için yer almış¹²⁰ ve Sovyet hükümetine karşı Alman ordularının yanında savaşmışlardır¹²¹.

Bazı kaynaklara göre, gönüllü askeri birliklerin sayısının 366 olduğu biliniyordu. Bunlardan: 75’i Rus, 216’sı Kuban, Don ve Terek Kazakları, Tataristan ve Kırım Tatarları 42’si Gürcülerden 12’si Kafkasya Halkı 13’ü Azerbaycanlı 8’i Ermenilerden

¹¹⁷ Tahir Bağirov, Azerbaycan Tarihi,(Bakı: Mütercim, 1999), 123

¹¹⁸ Советский Энциклопедический Словарь. Москва, Советская Энциклопедия, 1980, 703 (Sovyet Ansiklopedik Sözlük, Moskova, Sovyet Ansiklopedi, 1980, 703)

¹¹⁹ Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde muhaceret kelimesi “Göç, göçme; yaşamakta olduğu ülkeden yabancı bir ülkeye uzun veya kısa süreli yerleşmek için gitme” anlamında kullanılmaktadır.(Erişim Tarihi 11.11.2020) <https://sozluk.gov.tr/>

¹²⁰ Almanlar esirlerin milli hislerini ve Sovyet Rusya’nın onlara uyguladıkları Sovyetleştirme politikalarını kullanarak esirlerin Sovyet Rusya’ya karşı “kendi devletlerini kurmaları” için savaşmalarını sağlamıştır. Bunlar arasında sadece Türkler yoktur; Ermeniler ve Gürcüler de vardır. Patrik Von Zur Mühlen, Gamalihaç ile Kızılyıldız Arasında,(İstanbul: Şema Yayınları, 2006), 120-125

¹²¹ Nadir Devlet, Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü(Ankara: X. Türk Tarih Kongresi c.III TTK Yayınları, 1991), 823

oluşturulmuştu. Bu rakamlar savaşa katılanların sadece bir göstergesidir. Alman tarafındaki tutsakların sayısı 4-5 milyon civarındaydı¹²².

Türk ve Kafkasya milletlerine ait savaş esirlerinin sayısı gittikçe arttığından, Doğu lejyonlarının oluşması için bir merkez oluşturulmaya karar verildi. 1942 Mayıs ayında cephede ağır hasar gören 162. Piyade bölüğü bünyesinde benzer bir merkez oluşturuldu. Birliklerdeki lejyonlara verilen rütbeler, ayrımlar ve işaretler de özel bir öneme sahipti. Doğu lejyonlarındaki rütbe ve sembollerle ilgili 2 Haziran 1942 tarihli 2380 sayılı emirin esasına göre: lejyoner, manga komutanı, manga komutan yardımcısı, bölüm komutanı, bölüm komutan yardımcısı, müfreze komutanı, ünite başkan yardımcısı, bölük komutanı, tabur komutanlıkları olarak oluşturulmuştur¹²³.

Subayların görevlerini gösteren, rütbeler üzerinde ince gümüş çizgiler oluşturuldu. Yakaların renkleri de lejyonları birbirlerinden ayırt ediyordu. Açık mavi renk Türkistanı lejyonunu, yeşil renk Azerbaycan lejyonunu, mor renk Gürcü lejyonunu, sarı renk Ermeni lejyonunu, kahverengi ise Kuzey Kafkasya lejyonunu temsil ediyordu¹²⁴.

Savaşın ilk aylarında Almanlara esir düşen ve gönüllü olarak Alman ordusunun yanında savaşa katılan Sovyet vatandaşları ayrı ayrı savaş bölgelerinde, mevcut Bolşevik rejimine karşı mücadeleye başladılar¹²⁵.

2.4. Azerbaycan Lejyonerlerinin Askerî Faaliyetleri

Azerbaycan lejyon birliklerinin oluşumu Polonya ve Almanya topraklarında başlamıştı. Daha sonra, lejyonun merkezi Polonya'nın Radom şehrine taşındı. 1944 yılında Abdurrahman Fatalibeyli, I. İsrailov, R.Babayev ve A.Gaziyev ile birlikte lejyonun genel merkezi Paris olan bir şubesi kuruldu. Toplam lejyoner sayısı 36.000 ile 65.000 arasında farklılık göstermekteydi. Bütün lejyonerler üniformalarındaki rozetlerini memleketlerinin ayırt edici özelliğine göre taktılar¹²⁶. Lejyonerlerin sol

¹²² Дробязко С.И. Вторая Мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в Бермакте. Москва, АСТ, 1999, S.46 (Droblyazko S, İkinci Dünya Savaşı, 1939-1945 Doğu Wehrmacht'ta Lejyonlar ve Kazak Birimleri,(Moskova:, АСТ, 1999), 46

¹²³ Droblyazko S, İkinci Dünya Savaşı, 1939-1945 Doğu Wehrmacht'ta Lejyonlar ve Kazak Birimleri, 18

¹²⁴ Droblyazko S, İkinci Dünya Savaşı, 1939-1945 Doğu Wehrmacht'ta Lejyonlar ve Kazak Birimleri, 18

¹²⁵ Nəsiman Yaqublu, Azərbaycan legionerləri,(Bakı: 2005), 35

¹²⁶ Joachim,Noffmann. Die Ostlegionen 1941-1943,(Freiburg: Rombach, 1976), 197

ayağında Azerbaycan bayrağı ve ay yıldızında oyulmuş bir işaret vardı. Elbiselerin bazı kısımlarında ve şapkalarda eğri hançer arması olurdu¹²⁷.

Abdurrahman Fatalibeyli başkanlığındaki Azerbaycan Milli Meclisi tarafından 1944’de iki askerî nişan: “Azerbaycan Bağımsızlık” ve “Gri Kurt” adını taşıyan nişanlar savaşlarda başarılı olanlara verildi. Bazı Alman subaylarına da bu nişanlar verilmiştir. Her lejyon taburunun ayrı bir isim ve numarası mevcuttu. “Aslan”, “Yiğit”, “Dönmez”, “Bergman”, “Cevadhan” , 817, 818, 819 gibi. Polonya’daki “Yedlino” bölgesinde bazı lejyon taburları kuruldu. Taburlar kişisel Malkino ve Debling kamplarında eğitilmiş savaş esirlerinden meydana geliyordu¹²⁸. Azerbaycan lejyonerleri tarafından başarılı operasyonlar düzenlendi. Bu başarılar, Azerbaycanlılar ve Almanlar arasındaki ilişkileri daha da arttırdı.

Küçük yaştaki erkek nüfusun askere alınması ile Azerbaycan’da yaşayan kadınlar, çocuklar ve yaşlılar cepheye mühimmat ve erzak sevk etmek için kurulan tesislerde silah, mermi ve askeri lojistik malzeme yapımı için çalışmışlardır. Bir çok araştırmacıya göre Bakü şehri SSCB tarafından dışlandığında, SSCB’nin en düşük gelir seviyesine sahip şehri olmasına rağmen Azerbaycan yaşayan halk, cephedeki askerlere; gömlek, çorap vs. giysi yardımlarında bulunmuştur¹²⁹.

Bütün yokluklara rağmen bu Lejyon Taburları, hangi şartlardan buraya geldiklerinin bilincinde olarak, verilen askeri vazifeleri sonuna kadar en iyi şekilde yerine getirmeye çalışmışlardır. Alman Orduları’na destek amaçlı Alman Birlikleri ile beraber ilerleyen lejyon birliklerinin görevleri her ne kadar yazılı olsa da, hızlı bir şekilde duruma göre değişebilmektedir. Cephe ilerlemelerinde öncü keşif birlikleri olarak kullanılan lejyon askerleri hızlı bir şekilde cephenin kilometrelerce gerisindeki bir Partizan ayaklanmasında kullanılabilmektedir. Bu durumda Alman Orduları’nı yerel bireysel saldırılardan koruma gibi hiç bir yerde yazılı talimatı olmayan bir görev ortaya çıkmaktadır. Bu durumda lejyonların cephe önündeki ve gerisindeki çabaları ellerindeki

(Joachim Noffmann, Doğu Lejyonları 1941-1943,(Freiburg: Rombach, 1976), 197)

¹²⁷ Исaзaдe Н. Адюдант его превосходительства. Газета «Зеркало», Баку № 25.

(İsazade N, Ekselansının Katkısı, Gazete Ayna No.25)

¹²⁸ Yaqublu, Azərbaýcan legionerləri, 42

¹²⁹ Sevtap Sırakaya, İkinci Dünya Savaşı Ve Azerbaycan (yüksek lisans tezi, Ankara,2007)

imkanlar ile karşılaştırıldığında, Alman Orduları'ndan çok daha ağır bir görev üstlendiklerine işaret etmektedir¹³⁰.

2.5. Azerbaycan Lejyonu'nun Kültürel Faaliyetleri

Gazetenin beşinci sayfası “Edebiyat sayfası”dır ve genellikle lejyonerlerin yazdıkları şiirlere ayrılmıştır. Şiirlerde “anne”, “vatan” ve “sevgili”ye duyulan özlem işlenmiştir. Lejyonerlerin dokunaklı şiirleri, diğer lejyonerlerin de duygularına tercüman olmaktadır. Gazetelerin ilk nüshasının yedinci sayfasında “Uşaq Baqçası” (Çocuk Bahçesi) adlı bir makale bulunmaktadır. Bu makalede çocuk bahçelerinin, çocuk eğitimi ve gelişiminde ne kadar önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bir çocuğun terbiyesinin, bir milletin terbiyesi olduğundan bahseden makalede, doğru eğitimin nasıl olması gerektiğinden söz edilmektedir. Umumi itibarıyla, lejyonerlerin eğitim seviyesi ortalamada aşırı yüksek olmamakla beraber, lejyonlarda Sovyet yüksekokul ve üniversitelerinden mezun askerler de bulunuyordu. Bu kişilerin yazılarının yayınlanmasıyla, hem lejyonerlerin kendilerine olan güveni yükselmekte hem de eğitim açısından kendilerini geliştiriyorlardı. Çocuk bahçesi ile ilgili makale hep fotoğraflarla Alman pedagojik sisteminin başarılarını göz önüne serdiğinden şüphesiz Almanya'ya yönelik olumlu propaganda, yayın çizgisinin çerçevesinde değerlendirilmelidir. Almanya'nın gelişmişliğini gösteren bu makalede, “Harikalar Diyarı Almanya” imgesini yaymak için kullanılmıştır¹³¹.

31 Ekim nüshasındaki “Edebiyat Sayfası”nda vatana ilişkin şiirlerin yanı sıra, Sovyet rejimini karalayan şiirlere de yer verilmiştir. Aynı sayfada yer alan “Yiğitler” ve “Ey Vatan” şiirleri Almanya'nın stratejisinin ilginç bir ayrıntısına ışık tutmaktadır. Bilindiği gibi Almanların Doğu Lejyonları'na yönelik stratejisi ilgili ulusların milli duygularına hitap etmek suretiyle Bolşevizme karşı müttefik edinmeye yönelikti. Bu sebeple bazı ulusların kendi arasındaki tarihi problemlerinin çok fazla üzerine gidilmek istenmemiştir. İki Azeri lejyoner tarafından yazılmış şiirlerde, Kafkas halklarının yani Azeri-Türklerin, Gürcülerin, Abhazların ve Ermenilerin ortak davasına vurgu yapılmaktadır. Lejyonerin bu şiirdeki vatandan kastı, tüm Kafkasya'dır. Böylesi bir bakış Almanya'nın da lehine olacaktır.

¹³⁰ Çelik, İkinci Dünya Savaşında Alman Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu, 209

¹³¹ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 320

Ey Vatan

Koş işitsin sesimi milyonlarca Kafkaslı

Azeri Türk, Ermeni, Gürcü, Abhazlı

Kalbi hiddetle dolu, göğsü kartal yazılı

Uğrunda çarpışacak şir-pelengler ey vatan¹³²

Gazetenin 7 Kasım 1943 tarihli nüshasının sekizinci sayfasında “K” grubu olarak bilinen lejyonierlerin, cephelede gösterdikleri üstün başarılar sebebiyle “Korkmazlar” adını aldıklarından bahsedilmektedir. Alman ordusu saflarında Bolşevik rejimine karşı savaştıkları belirtilen “Korkmazlar” grubunun “vatan ve millet” için mücadele ettiklerinden bahsedilmiştir. Makale milli gururu okşayan bir dille yazılmış ve B.B. kod adlı bir yazar tarafından kaleme alınmıştır.¹³³ Yine aynı sayfada lejyonierlerin çeşitli konulardaki düşüncelerine de yer verilmiştir. Gazetede önceden belirtildiği gibi kahramanlık ve milli şiirlere yoğun bir şekilde yer verilmektedir. Aşağıdaki şiir, bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Aynı zamanda, hem lejyonierin hem de aydınların ruhunu temsil etmektedir.

“Hej!

Şanlı Azerin!

Yere değmez alnını,

Zehirli süngü ile,

Mahva çalışan adam Sen,

Ne kadar zulmetsen,

İstiklal mücahitlerine

Ve ne kadar zincir vursan

Onların demir bileklerine,

Kavuşacaklar,

Sönmez,

¹³² Azerbajcan, “Ej vatan”, 31 Ekim 1943

¹³³ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 322

büyük dileklerine.

İstersen senin,

Sesi uzaklarda donan

“Buzlu Cehennemlerin”

Boğsun

Ezilmeyen ve ezilmek bilmeyen evlatlarımızı

İstersen senin,

Kanlı “Çekaların”

Kurşuna dizensin bizi Yine

Gönüllerde dalgalanacak

Dalgalı bir deniz,

Gittikçe alevlenecek

Alevli mücadelemiz

Çünkü bizim fikirlerimizin

Ufukları değildir dar,

Bizde,

Sönmek bilmeyen

Bir istiklal aşkı var.¹³⁴

Yukarıda örneği verilen şiir, “milli ve istiklal” konusunu işlemekle beraber içerik olarak vatan şairimiz Mehmet Akif Ersoy’un kaleme aldığı İstiklal Marşı’nı hem tema hem de akış olarak devralmış gibi gözükmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere gazete, Türk Kurtuluş Savaşını kendisine örnek almıştır. Gazete, zaten yoğun olarak işlediği Türkçülük temasını da bu tür yayınları ile pekiştirerek, Azerbaycan Lejyonunun yalnızca Almanlara yardım eden bir birim olmadığı, milli davasına sıkı sıkıya bağlı bir yapı olduğunu okuyucuya hatırlatmaktadır.

¹³⁴ Azerbaycan, Biz ve Mücadelemiz, 19 Aralık 1943

2.2. II.Dünya Savaşında Yayınlanan Lejyoner Yayınları

2.2.1. Azerbaycan Gazetesi

Haftalık olarak çıkarılan Azerbaycan Gazetesi'nin yayınlanma amacı, Nazi Almanyası'nın saflarında çarpışan Azerbaycan Lejyon askerlerine haftalık haberleri, kendi dillerinde ulaştırmaktır. Genel olarak bakıldığında gazetenin yayın politikası üç ana unsur etrafında toplanmaktadır. Birinci unsur, doğrudan Almancadan Azeri Türkçesine çevrilen, Alman Genelkurmay Başkanlığı'nın cephelerdeki duruma dair raporları ve resmi bildirimleridir. Bunun yanında, yine Almancadan çevrilen bazı özetlenmiş Adolf Hitler'in demeçleri ve Mihver Devletlerinin genel politik çizgisini yansıtan haber ve mesajlardır. İkinci unsur, lejyonerlere yönelik Almanya'nın savaşta başarılarını gösteren ve Müttefik Devletler'in başarısızlığını ve ahlakî yönden zayıflıklarını anlatan, lejyonların moralini yükselten haberlerdir. Üçüncü unsur, doğrudan Azerbaycan lejyonerleri ve Azerbaycan milli hareketine yönelik yapılan haber ve yazılardır. Caner Arabacı'ya göre ise, Azerbaycan Gazetesi'nin yayın politikası; "Milli istiklale ulaşıncaya kadar mücadele, Ruslar tarafından ezilen halkın, milli varlık, milli şuurunu uyandırmaktır"¹³⁵.

Bu çerçevede lejyon içindeki kültürel faaliyetler, lejyonerlerin kahramanlık ve vatan üzerine kaleme aldıkları şiir ve görüşleri, cephedeki faaliyetleri ve tarihine ilişkin yazılar yer almaktadır. Gazete "Azerbajcan" başlığı ve "Azerbajcan Lejyonunun Haftalık Qasetası" alt başlığıyla yayınlanmıştır. Gazete parayla satılmamakta, lejyondaki askerlere ücretsiz dağıtılmaktaydı. Bu durum Alman askeri makamlarının, askerlere yönelik bir gazetenin propaganda değerini kavradıklarını ve aynı zamanda lejyonerlerin belirli bir eğitim seviyesine sahip olduğunu göstermektedir. Unutulmamalıdır ki, Azerbaycan yirmi yıldan fazla Sovyet rejimi altında bulunmaktaydı ve komünist ideoloji ile yetişen genç askerlere bu gazete vasıtasıyla milliyetçilik ruhu kazandırılmaya çalışılmıştır. Genel olarak gazetede yayın çizgisi şu şekilde yorumlanabilir:

¹³⁵ Caner Arabacı, "Nazi Almanya'sında yayınlanan Bir Türkçe Gazete: Azerbajcan", II. Uluslararası İletişim Sempozyumu Yeni İletişim Teknolojileri ve Toplumsal Dönüşüm, 2-4 Mayıs 2012, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 851

1.Hem milli, hem dini duyguları kabartan ve Türkçülük ile Türk – İslam kimliğine vurgu yapan bir yayıncılık anlayışı vardır.

2.Aynı zamanda Alman devletinin ve Nasyonal-Sosyalist ideolojinin, düşmana karşı üstünlüğü vurgulanmaktadır. Bu çerçevede karşıt ideolojinin temsilcisi olarak sunulan İngiltere ve bolşevizminin Yahudiliğin bir maşası olduğu tezi işlenmektedir.

3.Cephelerden gelen genel haberler her daim başarı olarak sunulmuştur. Bunun sebebi lejyondaki Azeri asker ve lejyonerlerin moralini yüksek tutmaktır.

4. Türkiye ve Türk dış politikasına dair haberler dikkatle izlenmektedir.

5. İçeride ve dışarıda tam bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve onların fikirleri, kurulması planlanan Milli Azerbaycan için birer rol model olarak görülmektedir¹³⁶.

2.2.2. Dini ve Milli Duygularla Azerbaycan Gazetesi

Gazetenin ilk sayının birinci sayfası iki sütuna yazılmış “Ata-baba yolu galebe (galibiyet) yolu” başlıklı habere yer verilmiştir. Bu haber isimsiz olarak yayınlanmış ve Azeri toplumunun vatanperverlik ve özgürlük isteklerinin belirtildiği bir propaganda metnine dönüştürülmüştür. Yazıda Azerbaycan’ın milli kimliğinin yüzyıllardan beri devam ettiğine ancak özellikle Sovyetler Birliği tarafından medeniyetten uzak ve gelişmemiş olarak betimlendiğine vurgu yapılmıştır. Azerbaycan’ın Türk-İslam kültürünün içerisinde yer aldığı ve bu suretle Azerbaycan tarihinin Türkçülük çerçevesinde değerlendirilmesinin gerekli olduğu belirtilmektedir. Azeri-Türk kültürünün birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunun vurgulandığı yazıda, gelişmemişlik olgusu şiddetle reddedilmektedir ve adeta barbarlığa yakın tarihsiz toplum olma iddiası tenkit edilmekte ve erken dönem Türkiye Cumhuriyeti tarih yazımı anlayışı ile paralellikler göze çarpmaktadır. Askerlere moral vermek açısından atalarının kahramanlıkları ve Rusya’ya karşı yapılan bağımsızlık savaşının önemli noktalarına vurgu yapılmıştır. Yazıdaki Türklük vurgusu apaçıktır Örneğin “Azeri Türkünün tarihi” ifadesi kullanılmaktadır¹³⁷. Savaşta Alman yanlısı bir tutum sergileme sebeplerini “atalarından miras aldıkları özgürlük ve bağımsızlık sevdasını” “20. Yüzyılın en gelişmiş silahlarına sahip olan Almanlarla” ittifak kurmak suretiyle

¹³⁶ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 310

¹³⁷ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 314

gerçekleştirebilecekleri inancına bağlamışlardır. Azerbaycan–Türk ecdadının tarihi kahramanlıklarına vurgu yapılırken, Alman ordusuna kahraman ve doğal bir müttefik olarak yer verilmekte ve Azerbaycan’ın özgürlük savaşı ile Almanya’nın Bolşevizm karşı mücadele savaşında iki milletin birlikte çarpışacakları belirtilmektedir¹³⁸.

Gazetenin üçüncü sayfası 19. Yüzyılın başında Gence şehrini Sovyetlere karşı kahramanca savunmuş Cevad Han’ın hayat hikayesi ve kahramanlıklarına ayrılmıştır. Bu çerçevede Azeri-Türk halkı tabirinin kullanılması Azerbaycan milli hareketinin Türkçülük çerçevesinde oluşturulduğunu görmekteyiz. Bununla birlikte Cevat Han isimli bir lejyoner birliği de mevcuttu¹³⁹.

Gazetenin ilk nüshasında “Hansı jahşıdır” (Hangisi güzeldir?) başlıklı makalede, Türkçülük ve Latin harflerinin Türk’ün esas alfabesi olduğuna dair yazılar bulunmaktadır. Makalede biri “kurbağa şekilli” Arap alfabesi ve anlaşılması son derece zor olan ağıdalı bir dille yazılmış bir mektup örneği; diğeri “boğazımıza geçirilmiş” Rusça ve Türkçe alfabeleri ile karışık halde yazılmış bir mektup örneği olmak üzere iki mektup yayınlanmış ve Türkçe bir mektupla kıyaslanarak “Sizce hangisi güzeldir?” diye sorulmuştur. Gazetenin genel yayın çizgisi doğrultusunda, dini ve milli değerleri anlatırken komünist ideolojiye tamamen karşıt bir olgu olarak tasvir edilmektedir. Bir nevi Bolşevizm din ve Türklük davasının anti-tezi olarak sunulmaktadır¹⁴⁰. Daha önceleri “din düşmanlığıyla” bilinen Bolşevikler ve Stalin, iki yüzlülük yapmak suretiyle, Lenin’in dinle ilgili fikirlerini görmezden gelerek, dini duyguları istismar etmektedir. Gazete, Stalin’in savaş şartları esnasında halkın gönlünü kazanmak maksadıyla artık kullanılmayan cami ve kilise gibi dini binaları tekrar hizmete açmıştır Aynı zamanda din adamları bilinçli olarak Sovyet propaganda çabalarına dahil edilmiştir. Hatta askeri birliklere imam ve papazlar gönderilmiş moralleri yüksek tutulmaya çalışılmıştır. Stalin, bilinçli olarak halkın gelenek ve göreneklerini yaşamalarına kontrollü olarak izin vermiştir. Kızıl Ordu’da 1942-1943 yıllarında özellikle subay üniformalarının sadeliğinden çıkartılıp altın apolet ve rütbeleri eklemesi ise bu tavrının farklı bir göstergesiydi. Önceleri, herkesin özde eşit olduğunu

¹³⁸ Azerbaycan, “Ata-Baba Jolu, Qelebe Jolu”, 24 Ekim 1943

¹³⁹ Azerbaycan, “Cevad Xan”, 24 Ekim 1943

¹⁴⁰ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 315

gösterircesine subay apoletlerinde mümkün mertebe sadelik bulunurken, Stalin'in düzenlemesiyle eski Rus geleneklerinin canlandırılması yoluna gidilmiştir¹⁴¹.

Türk – İslam vurgusu 31 Ekim 1943 tarihli gazetenin dördüncü sayfasında yer alan, “Bahçesaray'da Oruçluk ve Mahsul Bayramı” isimli makalede yoğun bir şekilde işlenmiştir. Bu makalede Alman halkıyla, Türk-Tatar toplumunun kardeş gibi yakın olduğu vurgulanmış ve bayram kutlamalarından bahsedilmiştir. Gazete, açık olarak Türk-Tatar olarak adlandırılan Kırım Türk topluluğuna yakınlık göstermek suretiyle yalnızca Azeri-Türk davasına değil aynı zamanda bütün Türk dünyasına atıfta bulunduğunu göstermektedir. İslam kardeşliği vurgusu ise Alman propagandasında mühim bir yer alan Kudüs Başmüftüsü Hacı Emin el Hüseyini ve Hitler'in tablosunun sunumuyla verilmektedir. Ayrıca Alman ordusunun milli bayrama verdiği kültürel destek izah edilirken Sovyetler Birliği döneminde Türk-Tatar gelenek ve göreneklerinin bastırıldığı vurgusu yapılmaktadır. Yazının devamında -Tarihî Han Mescidi'nde akşam namazının halkın yoğun katılımıyla kılındığı işlenmektedir. Tatar Milli Komitesinin önde gelen üyelerinin konuşmalarına ve Kırım'a yerleştirilmiş Azeri-Türk lejyoner temsilcilerinin tebrik konuşmalarına da yer verilmiştir. Bahçesaray Tatar Komitesinin lideri Sadri Çeşmeci verdiği demeçte, Kırım Tatarlarıyla Azeri Türklerinin ortak bir kaderi paylaştıklarına vurgu yapmış ve Türk – Alman kardeşliğine ve Führer'in başarılarına dikkat çekmiştir. Çeşmeci, Sovyetler döneminde milli ve dini bayramların özgürce kutlanamadığını ifade etmektedir. Gazetede yer alan yayın çizgisi tekrar ön plana çıkmaktadır: Almanya ile ittifakının Türk-İslam davasının yararına olduğuna dair vurgu pekiştirilmiştir. Toplantıda Alman şehir komutanı da samimi duygularını dile getirmiştir.

6 Kasım 1943 tarihinde Berlin'de toplanan Milli Azerbaycan Kurultayı ekseriyetle Azeri Türk lejyonerlerinin katılımıyla gerçekleştirilmişti. Açılış konuşmasını yapan Binbaşı Abdurrahman Fatalibeyli, Azerbaycan tarihinden ve Rusya'ya karşı mücadele eden geniş II. Dünya Savaşı'nda Bir Lejyoner Yayını: Azerbajcan Gazetesi 316 İletişim Kuram ve Araştırma Dergisinden alıntılar yaparak, askeri ve entelektüel Azerbaycan meşhurlarına atıflarda bulunmuştur. Gazete, 7 Kasım tarihli nüshasında Milli Azerbaycan Kurultayına üç tam sayfa ve bir sütun ayırmıştır. Haber gazetede “Milli Azerbaycan Kurultayı üyelerine ateşli lejyoner selamları” başlığı ve “Binbaşı

¹⁴¹ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 315

dedi ki: Milletimizin saadeti için Azerbaycan'ı Azerbaycanlılar idare etmiş ve yine de edecekler” alt başlığıyla yayınlanmıştır. Gazete, kurultay neticesinde varılan kararları aynen yayınlamıştır. 1918 yılında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti tarihinden örnekler sunmakla beraber 19. Yüzyılda Türkçe'nin Latin harfleriyle yazılması gereksinimini belirten Mirza Ahundzade'ye de özel vurgu yapılmaktadır. Stalin devri zulmünü ve Azerbaycan yöneticilerinin Sovyet uydusu olduğunu vurgulayan Fathalibeyli aynı zamanda Türkistan ve Kırım'daki diğer unsurların da baskıya maruz kaldığını belirtmektedir¹⁴². Binbaşı Fatalibeyli, Kafkas ve Türkistan halklarının Almanya'nın doğal müttefiki olduklarını, Azerbaycan lejyonunun Almanya'nın saflarında SSCB'ye karşı önemli askeri başarılarla bulunduğunu vurgulamaktadır. Yazının devamında Kafkas halklarının Bolşevizme karşı siyasi ittifakına vurgu yapan Fethalibeyli, Ermenistan-Azerbaycan husumetinin nedeninin Bolşevik politikasında yattığını altını çizmektedir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, Türk-Turan ilkesinden ve Azerbaycan milli bağımsızlığından ödün vermemekle beraber, reelpolitik nedenleriyle Almanya ve komşu milletler ile ittifak gereksinimine dikkat çekmektedir. Fatalibeyli, Azeriler ile Ermenilerin arasını Rusların bozduğunu belirtmekte ve Sovyetlerin “böl ve yönet” politikası nedeniyle, 20. yüzyıla kadar aralarında hiçbir husumet olmayan Ermeniler ile Azerilerin ilişkilerinin 1905-1906 yıllarında gerilmeye başladığını söylemektedir. Ancak son zamanlarda ortak düşman olan Bolşevizme karşı Azeri ve Ermenilerin dostça münasebetler kurduğunu da sözlerine eklemektedir. Bu noktada Kafkas Birliği'ne vurgu yapmaktadır. Fatalibeyli'ye göre Ermenilerin de içinde sayıldığı Kafkas halkları, “en yüksek ahlaklı, namuslu, kahraman ve intizamlı” olarak tanımlanmaktadır. Bununla beraber “Kafkas'ın oğulları” olarak tanımlanan tüm Kafkas halkları, “büyük bir hararetle ve nezaketle kendi öz vatanlarını, öz halklarını ve öz ailelerini seven” milletler şeklinde adlandırılmaktaydılar. Ancak Rus emperyalistler, “dağların kanununa tabi olan bu halkları, Marksist terbiye ile bozmuşlar ve ananelerini ayaklar altına alarak kardeşi kardeşe düşürmüşlerdir”.

Bu konuşmanın sonunda Azerbaycan'ın Bolşeviklerden kurtuluşu için reçete de sunulmuştur. Gazete bu reçeteyi şu şekilde yayınlamıştır:

1.Bolşevizmin birleşmiş Kafkas'a dahil olan Müstakil Azerbaycan Devleti'nin kurulması.

¹⁴² Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 315

2.Bütün Kafkas halkları ve Almanya ile dostlukta Bolşeviklersiz ve istismarcısız yeni Azerbaycan yaratmak.

Yeni Azerbaycan aşağıdaki esas prensipler üzere kurulacaktır.

1.Kolhozları lağvetmek ve toprağı kendilerine vermek.

2.İlim sahasını genişletmek ve bütün ilim, ince sanat, teknik adamları için yeni özgür imkânları yaratmak.

3.Azerbaycan ilimler akademisini tesis etmek. Bütün ahalinin ibtidai, orta ve ali mekteplerde pulsuz okuyabilmelerini temin etmek. Talebeleri devlet bursu ile temin etmek.

4.Bolşevikler tarafından berbat hale salınmış olan milli kültürü, milli birliği ve milli alfabeyi eski haline getirmek

5.Matbuat, söz, din ve vicdan azadlığını temin etmek.

6.Savaşta şehit ve gazi olanların ailelerine yardımda bulunmak

7.En küçük istismar alametini takip etmek.

8.Şehir ve kentleri bayındır hale getirmek, meydanlar, yollar, su, ve elektrik şebekeleri inşa etmek ve medeniyetin kati yükselişine, halkın refahına hizmet edebilecek ve az zamanda Azerbaycan'da çiçeklenen hoşbaht halkaya çevirebilecek bütün tedbirleri hayata geçirmek¹⁴³.

Binbaşı Fatalibeyli, gazetede yayınlanan nutkunda Panislamizm'i Katolik birliği ile aynı kefeye koyarak miadı dolmuş bir ideoloji ve ölmeye mahkûm bir fikir olarak tanımlamıştır. Bununla beraber Panturanizmi ulvi bir ülkü olarak tanımlamış ancak bir Kafkas halkı olan Azerilerin, Panturancılara sadece “yollarında muvaffakiyetler dilediklerini” ve bu fikriyatı şimdilik bir ütopya olarak gördüklerini belirtmiştir. Türkçülüğü ve Kafkas Birliği'ni ise ilk başta gerçekçi bir bakış açısıyla Türkizm adı altında mümkün görmüştür. Fatalibeyli kendilerine uzak görülen bir ideoloji olan Panturanizm yerine kültürel ve siyasi olarak Türkizmin kabul edilmesi gerektiğini ve bu akımın Bolşevizmin en önemli düşmanı olduğunu belirtmektedir. Fethalibeyli'ye göre aynı zamanda Atatürk Türkiye'si ve milli İran'la birleşme durumu da gerçektir.

¹⁴³ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 317

Fatalibeyli'nin bu devletlerden beklentisi gerçekçi bir şekilde Azerbaycan'ın müstakil olmasını desteklemeleridir. Binbaşı Abdurrahman Fatalibeyli Dūdenginski'yle ilgili bir parantez açmamız gerekirse, kendisinin Kızıl Ordu'da Binbaşı rütbesiyle görev yaparken Almanlara esir düştüğünü ve daha sonra Alman tarafına geçerek, bizzat Hitler'e Azerbaycanlı Türklerden bir birlik kurma fikrini sunduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Aynı gazetede yine Azeri Türkçesine önemli vurgular yapılmıştır. Azerbaycan'ın dilinin "Azerbaycanca" olmadığına "umumi Türkçe'nin Azerbaycan'da işletilen bir şekli" olduğunun altı önemle çizilmiştir. Makalede Türkçeyle beraber, Türklük vurgusunun da yapıldığını görmekteyiz¹⁴⁴. "Tek bir ananın döşünden süt emen kardaşlar arasında az-çok fark olduğu gibi, Azeri Türkçesiyle umumi Türkçe arasında da küçük farklar vardır. Muhtelif siyasi, coğrafi tasarrifat şeraitinde yaşamaktan doğan bu ehemmiyetsiz farklar bizi birbirimizi anlayamayacak ya da güç anlayacak derecelere hala ki getirip çıkarmamıştır¹⁴⁵.

2.2.3. Almanya'dan Haberler ve Propaganda

Doğrudan Alman resmi kanallarından alınmış haberlerin bir örneği, Silahlanma Bakanı Albert Speer'in sanayinin önemine dair konuşmasının çevirisi¹⁴⁶ ile gösterilmektedir. Cephelerdeki gelişmelere bağlı Alman Genelkurmay Başkanlığından alınmış olan "Cephelerde Vaziyet" isimli bildiri derlemesi bazen tam sayfa, bazen de daha az yer kaplamıştır. İçeriği harfiyen Almancadan çevrilmiştir ve resmi mahiyet taşımaktadır. Cephelerdeki vaziyetin yanında siyasi haberler ise görüntü itibarıyla yine harfiyen Alman ajans ve gazetelerinden alınmış gibi gözükmektedir. Gazetenin üçüncü sayfasında, Azeri lejyonuna moral vermek için, şehit düşen bir Azeri askerin gözünden ve hatıra defterlerinden cephede katıldığı muharebelerin içeriği aktarılmaktadır. Askerin günlüğünden alıntılanmış gibi gözükken yazıda lejyonun her daim yoğun bir şekilde ön cephelerde ve başarılı bir şekilde savaştığı gösterilmek istenmektedir. Kullanılan görsel materyallerin ise, ekseriyetle resmi Alman askeri propaganda makamları tarafından elde edildiği gözükmektedir. Gazetenin 21 Kasım 1943 tarihinde ise Hitler'in, 9 Kasım 1923 darbe girişiminin 20'nci yıl dönümü şerefine verdiği büyük kurultayı ve konuşması tek tek tercüme edilmek suretiyle, Azerbaycanlı müttefiklerine sunulmuştur. Bu suretle,

¹⁴⁴ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 315

¹⁴⁵ Azerbaycan, "Dil işi – Millet işi", 7 Kasım 1943

¹⁴⁶ Mehmet Yılmazata ve Erdem Güven, 324

belirgin Alman propaganda girişimi kendini gösterip, esasında bu konu ile doğrudan alakadar olmayan Azerbaycanlı lejyonerlerine de hitap edilmeye çalışılmıştır. Gazetenin son nüshasında Azeri-Türk taburunun mensuplarından bazılarına, Yüksek Alman Madalyalarının taltif edildiği¹⁴⁷, bunların arasında 5 adet Birinci Dereceli, 13 adet İkinci Dereceli Demir Haç nişanının bulunduğu aktarılmıştır. Zannımca lejyonların savaştaki önemi gösterilmekle beraber, lejyonerlerin morali yüksek tutulmaya çalışılmış ve en üst seviyede yararlanılmak istenilmiştir.

Sonuç olarak Azerbaycan Dergisi ve Gazetesi isimleriyle çıkarılan yayınların amaçlarına baktımızda, cephedeki askerin moral ve motivasyonunu yüksek tutmaya çalışmak, dini ve milli bayramlarda çıkarılan yayınlar ile milliyetçilik duygularını üst seviyede tutmak, Atatürk ve İsmet İnönü gibi kurucu isimlere gazete ve dergilerde yer vererek Türkiye'nin Bağımsız Azerbaycan için bir rol model olduğunu vurgulamaktır.

2.3. Fatalibeyli'nin Siyasi Faaliyetleri

2.3.1. Fatalibeyli'nin Siyasi Hayatı

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden itibaren, göçmen örgütleri Sovyet karşıtı olarak bir araya geldi. Sovyetlere karşı birlik olmanın önemini savaş yıllarında anlamışlardı. Diğer taraftan farklı ülkeleri temsil eden muhacir teşkilatların varlığı bazı durumlarda bu grupların birbirleri ile iç çekişmelere girmelerine neden olmaktaydı. Teşkil olunan bazı göçmen örgütleri şunlardı; Rus, Gürcü, Ermeni, Tatar örgütlerinin yanı sıra iki Azerbaycan örgütü de mevcuttu. Azerbaycan örgütlerinden biri 1924 yılından itibaren faaliyet gösteren “Azerbaycan Milli Merkezi” örgütü idi. Başkanlığını Mehmet Emin Resulzade'nin yaptığı yaptığı “Azerbaycan Milli Merkezi” İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra merkezini Ankara'ya taşıyarak faaliyetlerini Ankara'dan koordine etti¹⁴⁸

İkinci Göçmen Azerbaycan Örgütü ise “Azerbaycan Ulusal Birlik Meclisi” olarak adlandırıldı. Teşkilat 1943 yılında Berlin'de kuruldu. Teşkilatın başkanı Abdurrahman Fatalibeyli'ydı. Başkanlık heyetinin üyeleri; Ceyhun Hacıbeyli ve Akbaraga Şeyh-ül İslam idi. İki Azerbaycanlı göçmen örgütü arasındaki anlaşmazlıklar ve çekişmeler örgütlerin çalışmalarını olumsuz etkiliyordu. 1972 yılında bir grup

¹⁴⁷ TDK, “Taltif Etmek”: Birini Nişan, Madalya, Aylık Artırma Vb. Şeylerle Ödüllendirmek. (Erişim Tarihi 10.11.2020) <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁴⁸ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 17

Azerbaycanlının girişimi üzerine örgüt kaldırıldı¹⁴⁹. İkinci Dünya Şavaşı'ndan sonra Azerbaycanlı Lejyonerler, Türkiye'de Mehmet Emin Resulzade'nin Almanya'da ise Abdurrahman Fatalibeyli liderliğinde ilgili kurumlarda çalışmaya başladı. Bu ülkelerdeki göçmenler arasındaki mevcut ilişki bazı problemleri çözmelerine rağmen, siyasi faaliyetde bulunmaları ise çok zordu. Bu nedenle Türkiye'deki göçmenler ve lejyonerler daha çok kültürel ve edebi alanda faaliyet gösterdiler. Ancak Batı Almanya'da durum farklıydı. ABD 1950'li yıllarda Sovyetler Birliğine ve göçmenlere karşı keskin bir kampanya başlattı. Lejyonerlerin siyasi ve askeri gücünden yararlanarak onlara maddi destek sağladı. Böyle bir zamanda antibolşevik cephenin oluşturulması önemliydi. Amerikan çalışma komitesi (Amerikan Komünizm Komitesi) cephenin oluşturulmasına başladı. Amerikan Komitesi: *"Uluslar ve halklar Sovyet Hükümeti altında kaldıkça, insanların özgürlük ve hürriyet içinde yaşamaları mümkün olmayacaktır."* Şeklinde bir bildiri yayınlamıştır. Amerikan komitesi çalışma programına uygun olarak. 1950'li yıllardan itibaren özellikle basın tarafından oluşturulan, göçmenler ve lejyonerler örgütlerinin mali yapısı ayrı ayrı oluşturuldu. "Azerbaycan" dergisinin 1951'de yayınlanan ilk sayısı, göçmenleri ve lejyonerleri memnun etti. Bu vesile ile lejyonerlerin yazı işlerine gönderdiği tebrik mektupları ilgi çekiciydi. Lejyonerler: *"sevgili editörlük ofisi! Ülkemizin adını taşıyan derginin ilk sayısını aldık. İçerigini okuduk ve çok memnun kaldık. Özgür ve bağımsız Azerbaycan daim olsun! Saygılarımla Atabay Hamil, Tahir Haydarzadeh, Safar Ağaoğlu, İsmail Oğlu Hasan Aziz. 30.03.1952"* şeklinde yazmak suretiyle memnuniyetlerini dile getirmişlerdir.

Aynı zamanda Abdurrahman Fatalibeyli de Ceyhun Bey'e yazdığı mektupta, Azerbaycan dergisi'nin yayınlanmasındaki zorluklara değiniyordu. Derginin ikinci sayısının ekonomik kaynaklar nedeni ile yayınlanmasının daha zor olduğunu belirtti. *"Amerikan Komitesi maddi yardımlarda bulunmadı. New Ulm'dan bile şehre gidecek para yoktu ama imkansızlığımıza rağmen derginin bir sonraki sayısını yayınlayacağız."*diyerek maddi imkansızlıklar üzerinde durmuştu. Ancak Azerbaycan kuruluşları arasında görüş ayrılığının ve yaklaşımların varlığı yardımları elde etmeyi zorlaştırdı. Abdurrahman Fatalibeyli'nin 27 Mart 1952'de Hacıbeyli'ye yazdığı bir

¹⁴⁹ История СССР. Москва, Высшая Школа, 1985, с. 435 (SSCB'nin tarihi, Moskova, Yüksek Okul, 1985, s.435)

mektupta, bu sorunların geniş bir açıklaması yapıldı.¹⁵⁰ “Azerbaycan” dergisi Amerikan Komitesi tarafından finanse edilse de, burada ciddi sorunlar ortaya çıktı. Göçmenler ve lejyonerler arasındaki anlaşmazlıklar, yanlış anlamalar bazı durumlarda kendilerine ayrılan mali fonların bir düşüş yaşanmasına sebep oldu. Abdurrahman Fatalibeyli’nin Ceyhun Hacıbeyli ile yazışmalarında “Azerbaycan” dergisinin Fransız dilinde basılması için görüşlerini iletmiştir. Ne yazık ki Amerikan Komite temsilcisi, derginin Fransızca basımına ilgi duymadıklarını söylediklerinden bu talep uygun görülmemiştir. Mart 1953’te ABD tarafından finanse edilen Bolşevizmle Mücadele Koordinasyonu merkezi tarafından Kurtuluş Radyosu ilk yayınına başladı¹⁵¹.

2.3.2. Fatalibeyli’nin Azerbaycan İle İlgili Düşünceleri

İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanların Azerbaycan gönüllüleriyle Alman ordusu arasında iletişim kurmak maksadıyla Azerbaycan İrtibat Heyetini kurmuşlar (Aserbeidschaniscje Verbindungsstab) ve başkanlığına ise Abdurrahman Fatalibeyli Düdenginski getirmişlerdir. Fatalibeyli tarafından kaleme alınan, üçte biri Türkçe üçte ikisi ise Rusça çıkan “Azerbaycan” adlı dergide Azerbaycan halkına bilgi vermektedir. Azerbaycan halkına Rusça hitap eden bir yazısında bağımsızlık mücadelesinin, milli ve istiklalci bir söylem ile ancak kendisinin rehberliğinde verileceğini söylemektedir. Onun sahneye çıkmasından evvel ise Nazist Almanya’da Azerbaycan’ın istiklalinden ve Azerbaycanlıların Türk olduklarından bahsetmek ölümü çağırarak kadar tehlikeliydi. Fatalibeyli ise bu tehlikeli durumu bertaraf etmek üzere çalışmış, Azerbaycan İstiklâli ile Türklük bayrağının açılmasını Kasım 1943 yılında Azerbaycan Kurultayında sağlamıştır. Daha evvelinde ise Berlin’de Mehmet Emin Resulzade Bey’in başkanlığında Milli Azerbaycan Komitesi’nin kurulduğu ilan edilmiş ise de bu komite faaliyetsizliği yüzünden eleştirilere mâruz kalmıştır¹⁵².

Azerbaycan lejyonerlerinin haftalık gazetesi “Azerbaycan”ın 20 Aralık 1942 tarihli nüshasındaki Fatalibeyli tarafından kaleme alınan “Milli Azerbaycan” başlıklı makalede, “*Taburlarımızın başları üzerinde dalgalanan üç renkli bayrak “Milli*

¹⁵⁰ Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джеихуну Гаджибейли. Мюнхен, 29. 10. 1950. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора (Fatalibeyli A. Dudenginski’den Ceyhun Hacıbeyli’ye mektup, Münih, 19/10/1950, Ramiz Abutalybov’un kişisel arşivinden)

¹⁵¹ Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джеихуну Гаджибейли. Мюнхен, 17.05.1952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора (Fatalibeyli A. Dudenginski’den Ceyhun Hacıbeyli’ye mektup, Münih, 17/50/1952, Ramiz Abutalybov’un kişisel arşivinden.)

¹⁵² Mehmet Kengerli. “A. Dudanginskinin Hesabına Dair”, Kafkasya No 9, Nisan 1952, 25

Azerbaycan Bayrağı” Milli Azerbaycan bütün halkın Azerbaycanıdır”, “Sınıflar yok, milletler var” gibi milli Azerbaycan ideolojisinin esasları anlatılmaktadır. 3 Ocak 1943 de yayımlanan “Mukaddes arzumuz büyük ümidimiz” makalesinde, Fatalibeyli “23 yıllık esirlikten sonra istiklâlcı Azerbaycanlıların yeni devlet arzularını elimize silah olarak gerçekleştirme şerefi biz lejyonerlere nasib olmuştur”. Demektedir¹⁵³.

Azerbaycan İstiklâlinden ve Türklük idealinden bahsetmek yalnızca bu devirde gazete yada dergi makalelerinden ibaret kalmamıştır. Azerbaycan İstiklâlinin 25 nci yıldönümü münasebetiyle Berlin’in meşhur Kaiserhof otelinde Düdenginski ve Mehmet Emin Resulzade’nin başkanlığındaki Milli Azerbaycan Kurultayı’nın teşebbüsleri ile oluşturulmuş, kurultaya Berlin’deki bütün Azerbaycanlılar, komşu ve dost ülkelerin temsilcileri, Alman makamından müsteşar ve diplomatlar, hatırı sayılır misafirler ve bütün cephelerden gelen lejyoner temsilcileri de katılmıştır¹⁵⁴.

İkinci Dünya Savaşından sonra Mehmet Emin Resulzade başkanlığı altında, eski lejyonların katılımıyla Münih’te “Azerbaycan Demokrat Birliği” adında bir cemiyet kuruldu. Cemiyet hemen faaliyetlerine başladı. Azerbaycan Türklerinden oluşan savaş esirlerine karşı bir başvuru hazırlığı yapılarak başvuru SSCB’li yetkililere iletildi. oluşturulan birliğin Azerbaycanlı savaş esirlerine hitabı Azerbaycan adlı dergide: “Aziz mücahitler ! altı yıldan beri devam eden İkinci Dünya Harbi artık sona ermiştir. Savaş Almanların mağlubiyeti ile sonlanmıştır. Mukaddes vatanımız işgal altındadır. Bu işgalci komünist rejim, müttefiklerin yanında yer aldı. Yurttaşlar ! mukaddes vatanımızın komünistlerce işgal edilişinin 21. yılında ele geçen bu fırsatı, işin başlangıcında, bolşeviklerden meydana gelen hatalara karşı durumu iyi idare ettiniz. Bu çarpışmalarda elinizde silah ile ebedi düşmana karşı mücadele ettiniz. Bu çarpışmalarda birçok vatan evladı şehit oldu”¹⁵⁵. şeklinde yayınlanmıştır.

2.3.3. Özgürlük Radyosu

1949 yılının sonunda Newyork’ta Amerika Birleşik Devletleri yetkilileri ile SSCB’li yetkililerin katılımıyla gizli bir toplantı yapıldı ve sosyalist ülkelere karşı yapılması muhtemel ideolojik saldırıların önüne geçilmesi maksadı ile dev bir yayın

¹⁵³ Kengerli, “A. Dudanginskinin Hesabına Dair” ,26.

¹⁵⁴ Kengerli, “A. Dudanginskinin Hesabına Dair” ,27.

¹⁵⁵ Nəsiman Yaqublu, Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi,(Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları sayı 59, 2015), 194

organının oluşturulması kabul edildi. General John Francis Kelly tarafından tanımlanan programda; “*Komünist rejimin yıkılması maksadıyla psikolojik savaş yürütmek için büyük ve kararlı bir şirket örgütlensin.*” teklifinde bulunuldu. ABD Senatosu’nun federal bütçe pahasına iki radyo istasyonunun kurulması konusundaki yasa tasarısını onayladı¹⁵⁶.

Görüşmelerden sonra 4 Temmuz 1950’de Özgür Avrupa Radyosu’nun ardından 1 Mart 1953’te ise Özgürlük Radyo İstasyonları Almanya Federatif Cumhuriyeti’nde faaliyete başladılar.¹⁵⁷ İlk olarak istasyonların yıllık bütçesi 34 milyon dolar idi. Bunun da 13 milyon doları sadece “Özgürlük” Radyo istasyonunun payına düşüyordu. Sonradan ise “Özgür Avrupa” ve “Özgürlük” radyo istasyonlarına her yıl 100 milyon dolardan fazla para harcandı. Dünyada 100’den fazla ülkede bu istasyonların 240 veri merkezi, 80 den fazla ülkede ise 200’den fazla kütüphanesi mevcuttur. Burada çalışan gazetecilerin sayısı sürekli artıyordu. 1960’larda her iki istasyondaki çalışan sayısı 306 idi, ardından bu rakam 1300’e ulaştı. Bunların çoğu eski Sovyet vatandaşları, eski lejyonerler ve diğer göçmenlerden oluşuyordu. SSCB’nin tüm bölgelerinde Radio Liberty 17 istasyonu arasında bölüştürülmüştü. “Özgürlük” ve “Özgür Avrupa” radyo istasyonları Münih’te kurulmuş (şimdi Prag’da) 18 İngiliz parkı yakınlarındaki Arabellastrasse Caddesi’nde üç bloklu bir beton binada bulunuyordu. Burası şehrin doğu kısmından yaklaşık 4-5 km uzaktaydı. “Özgürlük” radyosunun “Azerbaycan yazı işleri müdürlüğü”ne bir müddet (1953-1954) yılları arasında Abdurrahman Fatalibeyli daha sonra İsmail Ekber ve Ali Aranlı departmana başkanlık etti. Abdurrahman Bey’in Özgürlük Radyosunun ilk editörü olduğunu belirtmekte fayda var¹⁵⁸. Radyonun oluşturulmasında ilk çalışmalar 1952 Şubat’ında başladı. Yakın zamanda da Amerikan Komitesi Başkanı Amiral Kerkin’in önderliğinde Özgürlük (Kurtuluş) Radyosu Avrupa’da yayınlanmaya başladı. Hemen ardından da Sovyetler Birliği ve Avrupa’nın içlerinden gelen göçmenlerin radyo yayınları hazırlaması amaçlanmıştır.. Bu konuda Haziran 1952’de Stonberg’deki (Bavyera¹⁵⁹) konferansında hazırlıklar yapıldı¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Əliyev C, Gizli müşavirə, (Bakı: Ulduz jurnalı № 28, 1988), 71

Aliyev C, Gizli Toplantı, (Bakü: Ulduz Dergisi No:28, 1988), 71

¹⁵⁷ «Азербайджан», журнал, Мюнхен, 1953, № 10 ("Azerbaycan" dergisi, Münih, 1953, No.10)

¹⁵⁸ «Азербайджан», журнал, Мюнхен, 1952, № 4, S.5. ("Azerbaycan" dergisi, Münih, 1952, No.4, s.5.)

¹⁵⁹ BAVYERA: Almancasi bayern, ingilizcesi bavaria olup Almanya'nin tüm güneydogusunu kapsayan, en büyük eyaletidir (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Bavyera>) E:T (03.11.2020)

Özgürlük Radyosu çalışmalarının ilk gününden itibaren Abdurrahman Fatalibeyli, Sovyetler Birliği Hükümeti karşıtı yayınlar hazırlıyordu. Fatalibeyli Haziran 1953'te "Türkiye Hakkındaki Gerçekler" yazısını yayınladı ve şöyle dedi: "*Özgürlük Radyo İstasyonu, Sevgili vatandaşlar! Siz özgür vatandaşlarımızın özgür dünyasından sesini duyarsınız. Şimdi ise Sovyet emperyalizminin sesinden Türkiye Hakkında " Gerçek " adlı programımızı dinleyin.*" İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliğinin "Türkiye'yi Fethetme" denemesi boşa çıktı. Türkiye, Kremlin'in tüm alaycı taleplerini reddetti ve SSCB'nin işgaline dayanabildi. Böylece özgürlüğü ve demokrasiyi korumak için özgür dünyaya büyük bir hizmet gösterdi. Kremlin daha sonra görünmez bir anti Türk kampanyası başlattı. O zamanlar, SSCB'de Türkiye Karşıtı kampanya sıradan Sovyet sahtekarlığının çok ötesindeydi. Dünyanın özgür ulusları, Sovyetlerin ezilen ulusları ile özgür bir dünya oluşturulacaktır. Radyo, Abdurrahman Bey'in editörlüğü tarafından 29 Haziran 1953'te yayınlanan son haberlerden 109 nolu bültende Sovyetler Birliği'nin ve Kremlin'in konumunu keskin bir şekilde eleştirdi. Sovyet devleti birçok kez komünist ideolojiye karşı çıkanları yok etmek için girişimlerde bulundu. Bu işlemlerin uygulanmasında büyük tercübe ile, geniş şebekeli KGB (Kızıl Kabus Birliği) kilit bir rol oynadı. Bu kuruluş 1917 yılının kasım ayında oluşturulmuş¹⁶¹ ve daha çok " iç düşman" arama eğilimli idi¹⁶². Örgütün faaliyetiyle 20 Kasım 1954 'te Azerbaycan Radyosunun genel yayın yönetmeni Abdurrahman Fatalibeyli Düdenginski, Münih'teki "Alpenplate-6" da bir apartmanda öldürüldü¹⁶³. Cinayetiyle bağlantılı Almanya'da yayınlanan "Abendzeitung", "Der Ştern" ve "Kuik" gazetelerinde geniş malumatlar verildi. Cinayetin sebebi ortaya çıktığında tüm Almanya ve Batı halkı planlanmış bir ölümün olduğunu anladılar. Münih gazetesi "Abendzeitung" şunları yazdı: "*22 Kasım 1954 Pazartesi günü Münih Alpenplate-6'da İsmailov'un cesedi bulundu. Öldürülen kişinin aslında Özgürlük Radyosunun yüksek mertebelisi Abdurrahman Fatalibeyli olduğu anlaşıldı. Cani ise Mikayil İsmayılov idi. Fakat 26 Kasım'da cenaze günü Özgürlük Radyosuna öyle bir bilgi geldi ki, Fatalibeyli'nin İsmayılov'u savunma*

¹⁶⁰ «Азербайджан», журнал, Мюнхен, 1952, № 4, S.6. ("Azerbaycan" dergisi, Münih, 1952, No.4, s.6.)

¹⁶¹ QКрасная книга ВЧК. Т. 1, Москва: изд. Политическая литература, 1990, 415 (Cheka'nın Kırmızı Kitabı, T. 1, Moskova: Siyasal edebiyat, 1990, 415)

¹⁶² Красная книга ВЧК. Т. 1, Москва: изд. Политическая литература, 1990, 415 (Cheka'nın Kırmızı Kitabı, T. 1, Moskova, Siyasal edebiyat, 1990, 420)

¹⁶³ Ali Nussein, Wer hat den Mord bestellt?(Münhen: Abendzeitung, 1954), 282
Ali Somun, Cinayeti kim emretti? (Münhen: Akşam vakti, 1954), 282

sırasında öldürdüğü bildirildi. Bu haberi kimin verdiği belli değildi. Fakat 28 Kasım Cumartesi, bir haftadan fazla bir süredir çalışmayan Fatalibeyli'nin canı değil, öldürülen olduğu belli oldu. Bu herhangi bir aramanın sonucu değildi. Sadece Azərbaycan yazı işleri müdürü bunu Alman polisine bildirdi. Bu cinayetin arkasındaki nedenler nelerdi?”¹⁶⁴ Alman basınının Amerika gizli servisine dayanarak yayınladığı haberle Fatalibeyli'yi öldüren kişinin ,“Vakla” kampından geçmiş olduğu anlaşılmıştır. Vakla kampı, ABD'nin Doğu'ya karşı istihbarat servisi için kullandığı bir okuldu.ABD fatalibeyli'nin katilinin bu kamptan geçmiş olduğunu kabul etti. Sovyet hükümeti, farklı milletlerden siviller, Polonyalı göçmenler, Çekler ve daha önce Balkanlara ya da Almanya'ya kaçanlar henüz Vermont işgaline maruz kalmamış diğer yabancı gruplar için bir buluşma noktasıdır. Her nasılsa, bu kamptan çıkanlar daha sonra tuzağa düştü ve iz bırakmadan imha edildi¹⁶⁵. Sovyet Hükümeti hiçbir zaman peşinde olduğu esirleri affetmemiş ve sürekli onlara ulaşmaya çalışmıştır. Burdan da anlaşılaacağı üzere kamptan çıkanlara bir şekilde ulaşarak öldürülmüştür.

Abdurrahman Fatalibeyli'nin öldürölmesi arkadaşlarını ve vatandaşlarını sarsmıştı. “Özgürlük” radyosu cinayetle ilgili : “Özgürlük Azərbaycan Radyosu, ofisimizin unutulmaz müdürü ve “Özgürlük” radyosunun görkemli başkanlarından Abdurrahman Fatalibeyli 20 Kasım 1954 günü acımasızca öldürüldü ve 5 Aralık 1954 tarihinde New Ulm mezarlığında kardeşi Seyfullah Fatalibeyli'nin yanına gömüldü”¹⁶⁶. Bana göre haberin ilk olarak Fatalibeyli'nin çalıştığı Özgürlük Radyosundan verilmesi hem radyo çalışanları için hemde Azərbaycan vatandaşlarını derin bir üzüntüye sevketmiş ve üzüntülerini kat kat arttırmıştır.

2.3.4. 1943 Berlin Milli Azərbaycan Teşkilatı ve Ulusal Azərbaycan Kongresi

6 Kasım 1943'de Almanya'nın Berlin şehrinde oluşturulan Ulusal Azərbaycan Kongresi'nin beş önemli isminden birisi de Abdurrahman Fatalibeyli'ydi. Çeşitli Azərbaycan kuruluşlarının temsilcileri ile yapılan görüşmelerin ardından, bu gruplardan birleşik bir yapı oluşturma fikrini ortaya koydu. O dönemde Almanya'da Milli

¹⁶⁴ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 23

¹⁶⁵ Nussein, Cinayeti kim emretti?, 282

¹⁶⁶ Fətəlibəylinin qətli münasibəti ilə «Azadlıq» Radiosunun mətəmxəbəri. Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən (Özgürlük Radyosu,Fatalibeyli'nin ölümünə yas tutuyor haberi. Ramiz Abutalıbov'un kişisel arşivinden.)

Azerbaycan Komitesi, Genç Azerbaycan'ın Milliyetçiler Grubu ve diğer benzer gruplar vardı. SSCB ve Bolşevizme karşı yöneltilecek olan bu birleşimden Alman Devleti de kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmak istedi. Bu amaçla Alman hükümeti, Azerbaycan Ulusal Kongresi'nin düzenlenmesinde etkin rol oynadı. Farklı ülkelerdeki Azerbaycanlılar kongreye davet edildi. Kongreye katılım yüksekti çok sayıdaki salon farklı bölgelerden gelen misafirler ile doldu. Toplantı salonları Ulusal Azerbaycan ve Almanya bayrakları ile süslenmişti. Kurultayın da gösterdiği üzere Abdurrahman Fatalibeyli, mevcut siyasi ve askeri durumu bir fırsata dönüştürerek sürgündeki diğer muhalifler ile birlikte Almanya'nın da desteğini alarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını gerçekleştirebileceklerini düşünmektedir. Bu inanç sonucu olarak da Almanya'ya samimi destek vermeye devam etmiştir. 1944 yılında Azerbaycan lejyonierleri olan Abdurrahman Fatalibeyli'nin, İ. İsmailov'un, R. Babayev'in, T. Memmed ve E. Kazıyev'in faaliyetleri sonucunda Lejyon İrtibat Karargahı'nın (Ferbundungstab) Paris bürosu açılmıştır. Paris'deki bu şubenin faaliyetlerinden Nuşibey Zülqederov, Rıza Tağıyev və Alibəy Hacımski sorumlu olacaktırlar¹⁶⁷.

Kurultaya Berlin'den katılmış olan Tugay Bey ayağa kalkarak, aksakallılardan birinin kurultayı açmasını rica etmiştir. I. Dünya Savaşı Azerbaycan gazilerinden olan Cahangir Bey Kazım oğlu alkışlar eşliğinde kürsüye gelip, Milli Azerbaycan Kurultayı'nı başlatmıştır. Cahangir Bey konuşmasında kongrenin ulusal bağımsızlık tarihindeki önemini ve etkinlik çağrısını başlatan vatandaşları ve vatandaşların sorunlarını çözmeye yardımcı olan dost Alman hükümetine ve katılan herkese teşekkür etti¹⁶⁸. Konuşmasından sonra sözü Abdurrahman Fatalibeyli'ye verdi. Fatalibeyli “Çarın soyluları ve Bolşevik dayatmalarına sabrımız yok. Bir ulusun kurallarına tahammül etmeyeceğiz. Azerbaycanı, Azerbaycanlılar yönetir ve yönetecekler. Yaşasın Azerbaycan!” şeklinde devam etti. Abdurrahman Fatalibeyli, siyasi bağlamda ilginç ve kapsamlı şekilde yaptığı Konuşması bir saat on dakika sürdü. Konuşma sık sık samimi alkışlarla kesildi. “Azerbaycan bağımsız olmalı” sloganı ile Konuşmasını bitirirken her taraftan alkışlar ve “Yaşasın Özgür Azerbaycan” sesleri yükseldi. 6 Kasım 1943 tarihindeki Azerbaycan Kongresinde Abdurrahman Fatalibeyli hareketin lideri olarak, kongrenin amaçlarını şu şekilde sıraladı:

¹⁶⁷ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 40

¹⁶⁸ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 48

1.Bolşevizmin yıkılması ve Kafkas Birliği'nin bağımsızlığı, Azerbaycan Devleti'nin kuruluşu

2.Kafkasya halkının Bolşevikler ve istismarlar olmadan işbirliği yapması, Yeni Azerbaycan'ın yaratılması.

3.Bilimin ilerlemesi ve insanların serbest dolaşımı için gerekli koşulların oluşturulması

4.Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin kurulması. Orta ve yüksek öğretim kurumlarında ücretsiz eğitim verilmesi, öğrenciler için devlet burslarının sağlanması

5.Bolşevizm tarafından tahrip edilen ulusal kültür ve ulusal dilin restore edilmesi

6.Sömürü zulmüne son verilmesi

7.Köy, kasaba ve yolların yeniden inşası. Hidroelektrik santrallerinin inşaatı

8.Yaşam koşullarının iyileştirilmesi

9.Ülkenin kısa sürede kalkınıp gelişmesini sağlayacak tüm faaliyetlerin uygulanması

Kongre akşam toplantısındaki konuşmalarla devam etti. Berlin temsilcileri Tugay Bey, Abdullah Babayev, İsrafil Körfezi, Fuad Bey, Molla Akhundov, Aliyev konuşmalarını yaptı¹⁶⁹.

Binbaşı Abdurrahman Fatalibeyli, Adolf Hitler'e bir telgraf gönderdi. Telgrafda:“ *Büyük Almanya halkının Führerine (liderine) Azerbaycan lejyonu ve vatanseverler, büyük Alman devletinin Führerine, Bolşevizmin korkunç düşmanına karşı bu mücadele fırsatı için şükranlarını ifade etmekden onur duyarlar. Anavatanları ve Kafkasya'nın özgürlüğü ve bağımsızlığı için mücadele eden Azerbaycanlılar, yeni adil bir düzen kurulacağından emindirler. Tüm Azeri halkı olarak son nefesimize kadar görevlerimizi onurla yerine getireceğimizi ve yüksek güvenini haklı çıkaracağımıza inanmanızı istiyorlar. Saygılarımla, Ulusal Azerbaycan Kongresi adına Binbaşı Abdurrahman Fatalibeyli.*” Şeklinde duygu ve düşüncelerini ilettiler.

¹⁶⁹ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 52

Daha sonra kongreye davet edilen göçmen misafirlere de konuşma hakkı verildi. Kuzey Kafkasya adına Ahmet Ahmadabi Makao, Gürcüler adına Gabliani, Ermeniler adına Camalyan, Türkistan adına Veli Kayyum Han, İdil-Urallar adına Şerif Bey konuşmalar yaparak Ulusal Azerbaycan Kongresi'ni içtenlikle tebrik ettiler.¹⁷⁰ Ulusal Azerbaycan Kongresi'nin akşam oturumu, Azerbaycan milli marşı ve Alman milli marşının söylenmesi ile milli oyunların gösterisi ile sona erdi.

8 Kasım 1943 de Azerbaycan Ulusal Meclisi sabah ilk toplantısını yaptı. Aynı günlerde çok sayıda görüş bildirildi. Akşam kongre üyelerine yemek verildi ve delegeler birbirlerini selamlayıp ayrıldılar.

2.3.5. Ulusal Azerbaycan Kongresi'nin Kararları

1.28 Mayıs 1918 – 27 Nisan 1920 Azerbaycan milli hükümetinin dönemi, tarihimizin en parlak sayfasını oluşturmaktadır.

2.Ülkemiz Bolşevikler tarafından işgal edildiğinden beri geçen 23 yıllık mücadele sadece bağımsızlık içindir.

3.Kongremiz bu zor koşullar içinde vatanın bağımsızlığı için hayatlarından vaz geçen şehitlerimizi onurlandırmalıdır.

4.Dünya'yı sarsan bu İkinci Dünya Savaşı sonucunda milli kaderimize ve bağımsızlığımıza inancımız tamdır.

5.İhtiyacımız olan ilk şey ezeli ve ebedi düşmanımızın yok olmasıdır

6.Kurultay, yüzyıllar boyunca olduğu gibi bugün de Azerbaycan halkı ve Kafkasya'daki Komşularını ve kardeş Şimali Kafkasya, Türkistan, İdil-Ural ve Kırım halkları ile aynı gaye ve fikir birliği ile işbirliğinin gerekli olduğunu beyan eder.

Ulusal Azerbaycan Kongresi, Azerbaycanlılar için büyük bir ilham kaynağı oldu. Kongreye ilişkin izlenimleri lejyonerler tarafından "Azerbaycan Gazetesi"nde yayımlandı. Berlin de Milli Azerbaycan Kurultayı'nın oluşturulmasında Abdurrahman Fatalibeyli'nin ve Azerbaycanlıların güçlü bir teşkilat etrafında birleşmeleri etkili olmuştur.

¹⁷⁰ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 53

2.3.6. Abdurrahman Fatalibeyli'nin Şehit Edilmesi

1950'li yıllarda göçmenlerin ve lejyonierlerin Sovyet yönetimine karşı faaliyetleri devleti ciddi şekilde rahatsız etmeye başladı. Yani o zamanki Sovyet devleti komünist ideolojiye karşı mücadele edenleri defalarca dağıtmak için bir çok kez girişimler de bulundu. Bu işi gerçekleştirmede ise bir çok deneyime sahip, geniş tabanlı KGB (KGB) kilit bir rol oynadı. Bu örgütün faaliyeti ile 20 Kasım 1954'te "Azadlıq" "Azerbaycan" Radyo istasyonunun genel yayın yönetmeni Abdurrahman Fatalibeyli, Münih Alpenplate-6'da bir apartman dairesinde öldürüldü. Binbaşı Abdurrahman Fatalibeyli Düdenginski cinayetiyle ilgili olarak Abendzeytung gazetesi şunları yazdı: "22 Kasım 1954 Pazartesi günü Münih'te Alpenplate-6'da İsmayilov'un cesedi bulundu. Fatalibaylı'nın İsmayilov'u nefsi müdafaa amacıyla öldürdüğü bildirildi"¹⁷¹.

2.3.7. Ailesinin Durumu

8 Ekim 1949'da Abdurrahman Fatalibeyli SSCB tarafından haini ilan edildikten sonra ailesi ve yakın akrabaları tutuklanıp Azerbaycan'dan sürgün edildi. Sürgün listesindeki üyeleri: "Gayibov Sekin Ali, Gayibov Abid Abdulla, Gayibov Rafiga Abdulla" SSCB İçişleri Bakanlığı'nın kontrolü altında olan Tomsk'taki özel bir kampa gönderildi. Abdurrahman Bey'in ailesi 7 yıl süren zor ve işkenceli sürgün hayatından sonra özgürlüklerine kavuştular. Alınan beraat belgesinde "Azerbaycan Yüksek Mahkemesi Hakimler Kurulu" 17 Şubat 1956 SSCB Güvenlik Bakanlığı'nın (KQ 7-0 144,56) tarihli karar ile hepsi sürgünden kurtuldu. Sürgünlerinden ve beraatlerinden döndükten sonra Abdurrahman Fatalibeyli'nin yeğeni Abid Kayıbov, büyük caseretle dayısı hakkında veri toplamaya başladı. Abid Bey, 1956'dan itibaren neredeyse daha sonraki hayatını bu iş ile geçirdi. Azerbaycan Cumhuriyet Başsavcılığına yaptığı başvuru olumlu sonuç vermedi. Ayrıca Moskova'da Dudenginski hakkında askeri arşiv soruşturması yapıldı fakat arşivden cevap alınamadı. Fatalibeyli hakkındaki araştırmalar olumlu sonuç vermedi"¹⁷².

Azerbaycan Cumhuriyet Ulusal Güvenlik Bakanlığı'nın 11/13 sayılı 12.12.1993 tarihli mektubunda şöyle yazılmıştır: "*Sevgili Abid Abdulla Oğlu! Başvurunuz üzerine*

¹⁷¹ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 25

¹⁷² Ə Fətəlibəyli Düdənginski. Ailəsinin və qohumlarının sürgünə göndərilməsi ilə bağlı sənədlər. Abid Qayıbovun şəxsi arxivindən (Fətəlibəyli A. Düdənginski Ailəsinin və akrabalarının sürgünü nakliyə belgeleri. Abid Kayıbov'un kişisel arşivindən)

İçişleri Bakanlığı ve Azerbaycan Cumhuriyeti Güvenlik Bakanlığı Dudenginski (Fatalibeyli) Abdurrahmanla ilgili arşiv belgesi yoktur.” (Daire başkanı EFNasirov.) Abdurrahman Fatalibeyli’nin yegeni Abid Kayıbov, sonraları çok çalışsa da dayısı ve dayısının eşi, oğlu Ali hakkında hiçbir malumat bulamadı¹⁷³.

2.4. Fatalibeyli’nin Şehadetin yankıları

2.4.1. Almanya’daki Defn Merasimi

Abdurrahman Fatalibeyli’nin Almanya’da yapılan cenaze merasiminde Azerbaycanlılar adına Ceyhun Hacıbeyli, Amerika Komitesinin Avrupa temsilciliğindeki Cenap Kelli, Kurtuluş Radyosu Birimleri adına Arsenidze, Alman dostları adına Prof. Von Mende söz almışlar ve merhumun çalışmalarından ve düşmana karşı yapılması mümkün mücadeleleri başarı ile yürütmesinden bahsetmişlerdir¹⁷⁴.

Fatalibeyli’nin ölümü münasebetiyle yakın bir arkadaşı olan Aziz Alpaut ise şunları yazmıştır: *“Daha dün gibi sevgi dolu gözleri, güler yüzü gözümün önünde. Münih’te tayyare meydanında karşılıyordu beni. Abdurrahman’ın başlıca gayesi, bütün düşüncesi canından çok sevdiği yurdu Azerbaycan’ın kurtuluşu idi”*¹⁷⁵.diyerek düşüncelerini dile getirmiştir.

2.5. Türkiye’de Gerçekleştirilen Anma Merasimleri

2.5.1. İstanbul’da Anma Merasimi

Fatalibey’in ölümünden haberdar olan İstanbul’daki Azerbaycanlı mültecilerin “Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği” binasında toplantı yapıldı. Sonradan ise Nur-u Osmaniye Mescid’inde Abdurrahman Fatalibeyli’nin ruhuna bütün Azerbaycanlı ve Türk dostlarının katılımı ile dualar okutuldu. Bu münasebetle dernek başkanı Muhammed Sadık Aran bir konuşma yaparak, Fatalibey ve Azerbaycan’ın Özgürlük Mücadelesi hakkında açıklamalar yapmıştır.

Fatalibeyli’nin ölümü ile ilgili 9 Aralık 1954 yılında Azerbaycan Kültürü Tanıtma Derneği’nin Sultan Ahmet meydanındaki binasında anma merasimi gerçekleşti. Merasimde Şimali Kafkaslılar, Türkistanlılar, İdil-Urallılar, Kırımhlılar, yerli gazete

¹⁷³ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 30

¹⁷⁴ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 27

¹⁷⁵ Əziz Alpaut, Əbdürrəhman Fətəlibəyli.(İstanbul: Mücahid jurnalı No:43-44, 1961), 6
Aziz Alpaut, Abdurrahman Fatalibeyli, (istanbul: Mücahid Dergisi No:43-44, 1961), 6

muhabirleri bulunmuştur. Salondakilerin yüzlerinde derin bir üzüntü vardı. Saat 20.30'da dernek başkanı Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu anma merasimini başlattı ve merasime katılanları, aziz şehit Fatalibeyli'nin ruhunu anmak için üç dakikalık saygı duruşuna davet etti. Saygı duruşundan sonra söz alan Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu hadise ile ilgili kısa bir konuşma yaptı. Bu konuşmada:“*O, müstakil Azerbaycan'ın sessizliğinden sonra özgür dünya ülkelerine sığınmış olan istiklal düşkünü vatanperverlerin, işgallere karşı açtıkları mücadele harekâtının ve vatanlarının kurtuluşu için kendini feda eden kahramanlardan biridir*”. Sonra İran'da ve başka ülkelerde baş veren siyasi cinayetler hakkında bilgiler verdi. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu bu ve benzeri suçların, yurtsever Azerbeycan halkının duygularını ve azmini arttıracaklarını bildirdikten sonra, şehit Abdurrahman Fatalibeyli'nin biyografisini halka anlatmak için sözü merhumla on yıl kadar yakın dostluk etmiş, dernek başkanı Süleyman Tekiner'e ve sırasıyla; Şimali Kafkas Türk Kültür Derneğinin temsilcisi Ahmet Avar, Bezir Genceçay ve son olarak da Mehmet Emin Resulzâde'ye vermiş ve Resulzâde'nin duygulu konuşmasından sonra anma töreni sona ermiştir¹⁷⁶.

2.5.2. Ankara'da Hatırlama Merasimi

19 Aralık 1954'te Azerbaycan Kültür Derneği Abdurrahman Fatalibeyli'nin binasında anma töreni yapıldı. Tören, birliğin ikinci başkanı Hamid Ataman'ın kısa bir konuşmasıyla başladı ve Fatalibeyli'nin trajik ölümü konusundaki üzüntülerini dile getirdikten sonra katılımcıları üç dakikalık saygı duruşuna davet etti. Konuşmasına devam eden Hamid Ataman, Bolşeviklerin kendilerine karşı yaptıkları cinayetlerin yeni bir hadise olmadığını anlamış ve örnek olarak İkinci Dünya Savaşı'nda işgal altındaki İran'dan Sovyet ajanları tarafından kaçırılan ve vahşi bir şekilde şehit edilen lejyonerler: Kemal Yılmaz, İskender Şeyhzamanlı, Musin Selimoğlu'nun isimlerini anmıştır.

Ataman'dan sonra söz alan Dr. Muhammed Kengerli, merhum Fatalibeyli'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki çalışmalarını ve özellikle askeri başarılarını göstermiştir. Sonra ise Azerbaycan için mücadeleden kaçınmayan bir mücahit olan Mehmet Emin Resulzâde uzunca bir konuşma yapmış ve toplananlar merhumun aziz hatırasına olan saygıları içinde tören sona ermiştir¹⁷⁷. Gerek İstanbul gerekse Ankara'da yapılan anma merasimlerinde Fatalibeyli'nin dostları en üst seviyede katılım sağlayarak

¹⁷⁶ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 26

¹⁷⁷ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 27

onun davasının sona ermeyeceğini aksine başarıya ulaşması için gereken ne varsa yapılacağını Türk ve Azerbaycan halkına göstermişlerdir.

2.6. Fatalibeyli Hakkındaki Görüşler

2.6.1. Tanınmış Mücahir Süleyman Tekiner

“Hepimiz aziz ve kıymetli mücahit Fatalibeyli’nin aziz hatırasını anmak için buraya toplandık. Cinayete kurban giden değerli mücahit Fatalibeyli, 1908 yılında Nahçıvan’ın Düdenge kentinde bir asker ailesinde doğmuştur. Çocukluğundan beri askerliğe olan meyli onun bu mesleğe girmesini sağlamıştır. Askerlik alanındaki kabiliyeti, zeka ve çalışlanlığı onu kısa zamanda yüzbaşılığa kadar yükseltmiş ve 1940 tarihinde de binbaşı rütbesi ile Moskova Kızıl Harp Akademisinden mezun olmuştur.

22/06/1941 tarihinde başlayan Rus-Alman savaşı ile Alman ordularının Baltık boyu üzerindeki ani saldırısı üzerine, ordu komutanı olması ile Alman esirliğine geçmesi merhumun, Yıldızlı Rus rütbe ve nişanlarına değil, memleketin kurtuluş fikirlerine bağlı bir vatanperver olduğunu göstermiştir.

İkinci dünya savaşı bütün şiddetiyle devam ederken, üstün silahlar ile donatılmış Alman Orduları, zaferle cepheden cepheye geçtiler. Özellikle Rus-Komünist kölelik rejiminin facialarını yaşamış olan, Rus olmayan esir milletler bu ölçüsüz zaferlerin kazanılmasında bütün imkanları ile mücadele ettiler. Bunun içindir ki, Rus-Komünist emperyalizmi üzerinde kazanılacak zaferin, Rus olmayan milletlerin yardımı ile daha kolay korunacaktı. Alman, siyasi ve askeri heyetince takdir edilmiş, kurtarılmış veya esir düşmüş Rus olamayanlardan oluşturulacak askeri birliklerin (lejyonların) teşkili fikri de ortaya çıkmıştır.

Fakat “Üstün ırka hayat sahası” ve “Avrupaya yeni nizam” rüyaları ile meşgul olup, diğer milletlere “hayat hakkı” tanımak istemeyen Nazist Almanyası, siyasi ve askeri gücü ile herşeyden evvel “Hayat” ve “Hükümranlık” hakları talep eden mahkum milletlerin muhaceratdaki siyasi kuvvetleri arasında dışa dönük müzakerekerde, Alman Ordularına katılarak onlarla birlikte savaşmak isteyenlerin mücadelesine milli bir istikamet vermek ve perişan bir durumda olan esirlerin kurtarılması zorunluluğunu da belirtti. Baş mücahit Fatalibeyli, bu zaman diliminde ortaya çıkmış çok çetin ve zorlu bir vazifeyi icra etmiştir.

Alman silahlı kuvvetleri, Azerbaycan lejyonuna dahil olan birlikler ile, Alman Komutanlığı arasında iletişim sağlayacak askeri-teknik mahiyetdeki Azerbaycan

“İletişim Heyeti”nin kuruluşunu sağladı ve başına da Binbaşı Fatalibeyli getirildi¹⁷⁸.

Almanların Azerbaycan “İletişim Heyeti”ne verdiği sınırlı yetkilere rağmen, Fatalibeyli’nin gayretleri sayesinde kısa zamanda Azerbaycan Lejyonu’nun organı olarak yayınlanan “Azerbaycan Gazetesi”nin yanında “Bilimsel Bölüm”, “Milli Birlik” mecmuası, bazı Azeri gönüllülerinin, milli talim ve terbiye meseleleri ile meşgul olan kurumlar da faaliyete geçmişti.

Savaş biterken Kuzey italya da ailesi ile birlikte bir müddet İngiliz esaretinde olan Fatalibeyli bin bir eziyetle esaretten kurtulmuş, bir yıl İtalya’da, iki yıl Mısır’da kaldıktan sonra Batı Almanya’ya dönmüştür. Bir ara Türkiye’ye de uğrayan merhum 7-8 ay kaldıktan sonra Münih’e dönmüş ve ona suikast yapılana kadar Bolşevizm ile mücadele eden Amerikan Komitesi’nin kurduğu, “Kurtuluş Radyosu”nun “Azerbaycan” şubesinde görev yapmıştır.

Hepimiz için aziz ve kıymetli, Fatalibeyli’nin amanzı katlinden dolayı acımız çok büyüktür. Fakat gerek onun mukaddes bir amaç uğruna şehitlik mertebesine ulaşması ve gerekse müdafa ettiği davanın uluslararası önemi, büyük acımızı hafifletecek kadar mühimdir. Belki bu yolda daha birçok Fatalibeyliler kurban verilecektir. Fakat uğrunda kurban verilen o mukaddes istek gerçekleşince kurulacak olan büyük âbide Fatalibeylilerle anılacak ve nesillerden nesillere geçmek sureti ile Fatalibeylilerle birlikte ölümsüzleşecektir¹⁷⁹”

2.6.2. Mücahir Beşir Genceçay

“Aziz gardaşlar ! insanlık aleminin en gaddar düşmanı olduğuna asla şüphe edilmeyen hayin ve kötü komünistler, bugün Azeri Türkleri’nin değerli mücahitlerinden kahraman bir asker olan fatalibeyli’yi öldürmekle siyasi cinayetler serisine bir yenisini daha eklemiş ve vahşet zincirine kıvılcık bir halka daha katmıştır.

O, aziz vatandaşlarımızdan çok uzaklarda yabancı bir ülkede gayemiz ve idealimiz olan “Azerbaycan İstiklali” uğrunda mücadeleden mücadeleye koşarken hayin düşmanın tuzağına düşmüş ve ebediyen hayata gözlerini yummuştur. Bizler Fatalibeyli’nin şahsında Azerbaycanın sevgili bir evladını yitirmiş olduk¹⁸⁰. Her ne kadar fani vücudu aramızdan ayrılmış olsa da bütün gerçek idealleri ile

¹⁷⁸ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 141

¹⁷⁹ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 142

¹⁸⁰ Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 158

*o,kalbimize girmiş ve yerini bulmuştur. Ona en layık mezar kalbimiz değil midir?
Her azeri vatandaşı başlı başına bir mücahit olarak bu menfur cinayetlerin
hesabını onlardan çok güzel soracaktır.*

Hakkın geceleri, gündüzlere gebedir.

Gün domadan neler doğar âlemde,

Lanet size, nefret size ey vahşi Komünistler!

*Gardaşlar derin bir üzüntü ve tevekkül içinde, kıymetli gardaşımız için Allah'tan
rahmet dileyelim ve yorulmadan mücadelemize devam edelim. Gerçek her zaman
yaşayacaktır!¹⁸¹ ”*

2.6.3. Mühacir Mehmet Sadıkar

*“Şehit Abdurrahman Fatalibeyli'nin en önemli teşebbüsü Azerbaycan İstiklal davasının
Almanlara kabul ettirilmesidir. Bu konuda ısrarcı talebi üzerine, nihayet Almanya'nın o
zamanki Doğu bakanı Rozenberg, Hitlerin izni ile bu değerli belgeyi göndermiştir.
“Azerbaycan istiklali ve bu istiklal için faaliyet gösteren Azerbaycan İstiklal Komitesi
de diğer milletlerin istiklal konitelerinin sahip olduğu bütün siyasi haklara
sahiptir.”Mart 1945 Savaş bitince İngiliz-Amerikan makamları farklı yerlere sığınan 65
bin Azerbaycanlı mücahitleri körü körüne Rus cellatlarının bıçağı altına teslim etmeye
başladılar. Fatalibeyli İtalya'ya sığınmıştı. Onu da Ruslara teslim etmek için aradılar.
Bu duruma rağmen Fatalibeyli tehlikeleri göze alarak bu facianın önüne geçmeye
çalıştı. Amerikalılara mektup yazarak “siz masum Azerbaycanlıları, kızıl Rus
cellatlarına teslim etmekle tarihi bir cinayet işletmektesiniz. Bu tarihi olaydan
mesûlsünüz. Bunu söylemek istiyorum ki, bugünkü dostunuz Kızıl Rusya çok geçmede,
sizin en kanlı düşmanınız olacaktır.” Şeklinde tepkisini dile getirdi.*

*Romadaki papalık makamına ve Vatikan'a başvurarak Rusya'nın yapmakta olduğu
facianın önlenmesi için müdahalede bulunmasını talep etti. Ne yazık ki tüm çabalarına
rağmen 65 binlik Azerbaycanlı İstiklal mücahitlerinden 600 ünü Rus cellatlarından
zorla kurtarabildi.*

*Kısa bir süre sonra Türkiye'ye geldi. Burada da Avrupadaki facialara benzer olayların
meydana geldiğini 160 kadar Azerbaycanlı'nın kurbanlık koyun gibi Ruslara teslim
edilmiş olduğunu, Büyük Millet Meclisi tartışmalarından öğrenir. Fatalibeyli Türkiye de
6 ay kaldıktan sonra eşini ve oğlunu Ankara da bıraktıktan sonra Almanya'ya gider.*

¹⁸¹ **Yaqublu**, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 159

Münih şehrinde Amerikalı yetkililer ile anlaşarak Azerbaycan'ın kurtuluşu ve İstiklali için çalışmaya başlar. Günde 18 saat çalışan bu enerji dolu mücahit bir yandan da "Azerbaycan" adlı Rusça ve Türkçe dillerinde b,r dergi yayımlamaya devam eder¹⁸². ”

2.6.4. Mühacir Hasan Zeynalli

“İnsanlık tarihinin yüz karası olan komünizme karşı savaşı farz bilen, komünist idaresinin pahalı ve korkunç kabusları içerisinde milli medeniyet duygusunu korumakta beceri gösteren, esir vatanın kurtuluşunu kendine görev eden bir avuç Azerbaycanlı içerisinde diğer milletlere olacak mutluluğu tarihimizin şanlı sayfalarına yazdırmak konusunda özen göstermesini bilen kahraman Fatalibeyli'nin kara haberini Türkiye gazetelerinden öğrenmiş oldum.

Devrimizin nizam tanımayan amansız mücadelelerinde genç ve ihtiyarlarımıza örnek olan, emsalsiz fedakarlıklara karılmayı kendine vazife eden Fatalibeyli'nin ebediyen aramızdan ayrılması, hepimizin kalplerinde açılan tedavi edilmez derin bir yara açıldığından zerre kadar şüphem yoktur.

Gözleri nemli gardaşlarıma başsağlığı dilerken, merhumun mukaddes ideallerini korumak için, alçak düşmanlatra karşı olmak için fedekar mücahit arkadaşlarımla bütün Azeri Türk gençlerinin şerefli bir göreve sahip olacağına inanır ve şahsen söz veririm.

Mukaddes yolun yolcularına hürmetlerimi bildirir, Cenabı Haktan hepsine sabırlar dilerim¹⁸³. ”

2.6.5. Eski Lejyoner Muhammed Kengerli

“Muhterem büyüklerim, hürmetli konuklar ve aziz gardaşlar! Muhaceratdaki milli istiklal, milli hakimiyet diye kalpleri çırpınan ve her şeyin üstünde o mukaddes bağımsızlıklarını ilan eden tüm Azerilere, Münih'ten çok acı bir haber bildiriyorum. Genç ve enerjili mücahitlerimizden binbaşı Abdurrahman Fatalibeyli, düşmanın haince planlamış olduğu korkunç bir suikaste kurban gitmiştir.

Fatalibeyli Rus-Alman harbi başladığı zaman Kızıl Orduda mecburi hizmet eden ve kızıl cehenneme dönmektense, Alman esir kamplarına sığınmayı daha yararlı bulmuş,

¹⁸² **Yaqublu**, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 160

¹⁸³ Yakuplu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 161

memleketinin milli davasına bağlı olan on milyonlarca Azeri Türk mücahitlerinden biriydi¹⁸⁴.

Savaş başlamış, Rus mahkumiyetleri altında yaşayan milletlerin bekledikleri gün gelmiştir. Alman orduları, yıldırım hareketi ile zaferden zafere koştu. Rus ordusu ise mağlubiyetten mağlubiyete doğru geriled. Aldığı yenilgiden sonra kendini toparlayamayan Sovyet ordusu perişan ve sefil bir halde Almanya'ya teslim oldu. Fatalibeyli bu dönemde ortaya çıkmış, çetin ve şerefli bir vazifeye talip olmuştur. Merhumun ilk işi esir düşen, perişan halde yardıma muhtaç olanları kamptan çıkarmak, onların talim ve terbiye işleri ile yakından ilgilenmek olmuştur. Bu kötü günlerin ardından Alman makamları ile görüşmelerden sonra başka milletlerde olduğu gibi Azerilerden de lejyon birlikleri oluşturulması kararı verilmiştir. Çok geçmeden Azeri lejyon birlikleri oluşturulmuş ve bu lejyonlarda Alman silahlı kuvvetleri arasında çalışmalara düzen vermek maksadı ile Almanlar tarafından "Azerbaycan İletişim Merkezi" tesis edilmiş ve bu askeri nitelikteki kurumun başına merhum Fatalibeyli getirilmiştir. O Azerbaycan lejyonunun konumunu koruyarak cepheye gönderilmesini Alman makamlarına iletmiştir. Almanlar tarafından "Aslan" adı verilen 804 sayılı tabur ilk defa olarak 1942 yılında Kafkas cephesine gönderilmiştir. Gecesi gündüzüne katarak çalışmasının neticesinde kısa bir zamanda bütün hazırlıkları tamamlamış beş Azeri taburu da 17. Alman ordusuna bağlanarak güney cephesindeki savaşlarda, özellikle Kırım cephesindeki savaşlarda büyük başarılar elde etmiştir.

Müttefiklerin galibiyeti Almanların ise mağlubiyeti ile sonuçlanan İkinci Dünya Savaşının son günlerinde Fatalibeyli Azeri birlikleri ile İtalya'ya gitti. Bir müddet esir kamplarında kaldıktan sonra Mısır'a gitti. 1950 yılının son baharında Almanya'nın Amerikan işgal bölgesindeki Münih Şehrine döndü ve kısa bir zamanda Türkiye'yi de ziyaret etti. Türkiye dönüşünde Almanya'da evinde hain bir suikast sonucu şehit edildi.

Aziz ve kıymetli dostlar, milli mücadele döneminde verdiğimiz şehitlerimizin listesine bir yenisi daha eklendi. Fatalibeyli'nin zalimce şehit edilmesi hepimizi derin bir üzüntüye sevketti¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Yakuplu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 163

¹⁸⁵ Yakuplu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 165

2.7. Fatalibeyli Sonrası Ailesinin Durumu

Abdurrahman Fatalibeyli'nin ölümünden sonra ailesinin maddi vaziyeti çok ağırlaşmıştı. Bu bağlamda, Özgürlük radyosunun Azerbajan yayın ofisinin baş editörü İsmayıl Ekber, Avrupa'daki Amerikan Komitesinin başkan yardımcısı Robert Kell'e yazdığı mektupda şunları söylüyordu: *"Sevgili Bay Kell ! izin verirsən belirtmek isterim ki, Özgürlük Radyo istasyonunun Azərbaycan yazı işləri müdürlüğüünün baş editörü Abdurrahman Fatalibeyli'nin malum olduğu gibi bir ailesi var idi. Ve onun hayat yoldaşı, oğlu ile Ankara'da yaşıyordu. Hala da orda yaşıyor. Bildiğiniz gibi Abdurrahman Beyin ölümünden sonra, Amerikan Komitesinden vefat eden kişinin ailesine maddi destek sağlanmasını istedik. Ve komitenin yardımcı olacağını umduk. Ancak komite ile uzun bir yazışmadan sonra Newyork'dan öyle bir haber geldi ki, Fatalibeyli'nin karısı evli ve oğluyla hiçbir şeye ihtiyacı olmadan rahat ve güven içinde yaşıyormuş. Elbette Amerikan Komitesinin bu bilgisine inandık. Ancak alınan bilgi doğru değil. Böyle ki Türkiye'de bir iş gezisindeyken, Fatalibeyli'nin ailesini ziyaret ettim ve mahzende yoksulluk içinde yaşadıklarını gördüm. Fatalibeyli'nin karısı çalışıyor ve ayda iki yüz Türk lirası kazanıyor. Bu yaşamak için yeterli değil. Ölen Abdurrahman Bey'in 17 yaşındaki oğlu geçen sene spor okulundan mezun oldu ve finansal kaynak yetersizliği nedeniyle eğitime devam edemedi. Elbette bu durum hepimizi çok endişelendiriyor ve meraklandırıyor. Lütfen en azından oğlu için Komiser Kell'e söyleyin ailesine eğitim için bir miktar maddi destek tahsis etsin. Lütfen size olan saygımı kabul ediniz. Şimdiden teşekkür ederim. İsmayıl Ekber"*¹⁸⁶Mektuptan anlaşılacağı üzere Çok önemli vazifelerin altından başarı ile kalkmış, tanınmış bir mücahit olan Fatalibeyli ölümünden sonra ailesi hakettiği değer görmemiş sıkıntılı bir sürece atılmıştır.

¹⁸⁶ İsmayıl Əkbər, Amerikan Komitəsinin vitse-prezidenti Robert Kellə məktub. Azadlıq Radiosundakı verilişinin mətni. Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən (İsmail Akbar, Amerikan Komitesi Başkan Yardımcısı Robert Kell'e Mektup. Ramiz Abutalıbov'un kişisel arşivinden)

SONUÇ

Azerbaycan'da arlık Rus yönetiminden beri devam eden baskı politikası, Bolşevik Devrimi sonrasında da devam etmiştir. Azerbaycan'ın önde gelen siyasi figranları ve fikir insanları çeşitli yollar ile rus politikalarına karşı mücadele içinde olmuştur. 19. Ve 20. Yüzyıl başlarında yapılan faaliyetler, Milletleşme bilinci adına büyük adımların atıldığı bir dönem olmuştur. Azerbaycan'ın kurtuluşu ve bağımsızlığı yolunda hiçbir fedakarlıktan kaçınmayan siyasi figranlardan birisi de Azerbaycan lejyonu komutanı ve Radyo Liberty'nin (zgrlk Radyosu) genel yayın yönetmenliğini yapan tanınmış mücahit Abdurrahman Fatalibeyli Düdenginski olmuştur.

Tiflis ve Moskova'da askeri eēitimlerini tamamlayan Fatalibeyli, kısa zamanda binbaşı rütbesine kadar ulaşmıştır. Sovyet Ordusundaki başarılarından ötürü “Kızıl Yıldız” askeri nişanına layık görülmüştür. II. Dünya Savaşı başlarında Sovyet Ordusunda görev alırken Sovyet Ordularının Dogu Cephesinde Almanlara karşı mağlup olmasıyla birlikte yüzbinlerce asker Alman askerleri tarafından esir edilmiştir. Bu esir Sovyet askerlerinin bir oēu Alman şiddeti ve savaş şartları dolayısıyla ya açlık ve sefalet içinde ölmeyi yahut da Almanlar tarafından kurulması planlanan lejyon alaylarında görev almak zorunda kalmışlardır. Bu lejyon alaylarında görev alanların başında ise Abdurrahman Fatalibeyli Düdenginski gelmektedir.

Fatalibeyli bu süreçte Azerbaycanlı esir askerlerin irtibat heyetine tayin edilerek Alman hükümetinin sözde organizasyonu olan Azerbaycan Ulusal Komitesi'nin başkanlığına oy birliği ile seçilmiştir. Böylece 1943 yılında Berlin'de Milli Azerbaycan Kurultayını tertipleyerek sürgündeki muhalifler ile Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele vermiştir.

II.Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycanlı lejyonlar arasındaki milli ve kültürel deēerleri canlı tutmak, cephelerden haberdar olmak için kendi dillerinde haftalık olarak

“Azerbaycan Gazetesi” yayımlanmıştır. Fatalibeyli’nin Azerbaycan’ın kuruluşuna dair siyasi fikirleri ve eylemleri, Sovyet yönetimine karşı ideolojik fikirleri “Azerbaycan Dergisi”nde Rusça ve Azerbaycan dillerinde yazılmış makaleleri yayımlandı.

1949 yılında Newyork’da Amerika Birleşik Devletleri ile SSCB’li yetkililerin katılımı ile gizli bir toplantı tertip edilmiştir. Toplantının amacı sosyalist ülkelere karşı yapılması muhtemel ideolojik saldırıların önüne geçilmesiydi. Bunu için finansmanını ABD Senatosu’nun üstlendiği radyo istasyonlarının kurulması kabul edilmişti. Görüşmelerden sonra 1953 yılında Özgürlük Radyo istasyonları Almanya Federatif Cumhuriyeti’nde faaliyete geçmiştir. Fatalibeyli’de bir müddet Özgürlük Radyosu’nun Azerbaycan yazı işleri müdürlüğüne atanarak burada görev yapmıştır. ABD ile olan siyasi çalışmaları sırasında Almanya’da tanınmış göçmen Ceyhun Hacıbeyli ile yazışmalar ile fikir alış verişinde bulunmuştur.

Fatalibeyli Sovyet yönetimine karşı çalışmaları ve faaliyetleri neticesinde Sovyet gizli örgütü KQB’nin yurt dışı faaliyetleri neticesinde Almanya’da kendisinin de bizzat tanıdığı bir kişi tarafından evinde suikast sonucu şehit edilmiştir. Fatalibeyli’nin ölümü Almanya ve Azerbaycan’daki dostları ile mücahit arkadaşları tarafından üzüntü ile karşılanmış, Alman basınında suikasta geniş yer vermiştir.

KAYNAKÇA

- Akifoğlu, Vugar. "Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930)". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (2017);2:41-45.
- Aküzüm, Feyzi. "Resulzade ile 5 Yıl". *Azerbaycan Dergisi*, (1975);21:46-52.
- Aküzüm, Feyzi. Hürriyetten Yoksun Azerbaycan ve Kükreyen İstiklal, *Azerbaycan Dergisi*, 3/2 (1974): 20-22
- Alpaut Əziz Əbdürrəhman Fətəlibəyli. *İstanbul: «Mücahid» jurnalı, №.43-44 s.6* (Alpaut, Aziz (1961). Abdurrahman Fatalibeyli. İstanbul. Mücahid Dergisi. (1961); No.6.43-44
- Arabacı, Caner. "Nazi Almanya'sında yayınlanan Bir Türkçe Gazete: Azerbajcan", *II. Uluslararası İletişim Sempozyumu Yeni İletişim Teknolojileri ve Toplumsal Dönüşüm, Manas Üniversitesi Yayınları*. 2-4 Mayıs 2012.
- Aslanov, Hezi. *Azerbaycan'ın Şanlı Oğulları*. Bakü: II.Kitab, 1944.
- Atabek Şamil 2. *Dünya Savaşı sırasında Fatalibeyli*. Münih: Azerbaijan Magazine. 1/3 (1952): 61-62
- Azərbaycan jurnalı. "Fətəlibəylinin qətlə münasibəti ilə M. Ə. Rəsulzadənin nitqi", 1954.(Azerbaycan Dergisi. "Fatalibaylı Cinayeti İle Bağlantılı Olarak M.E. Rasulza'nın Konuşması", (1954);2:41-50.
- Bagirov, Tahir. *Azerbaycan Tarihi*. Bakı: Mütercim, 1999.
- Bagirzade, Elshan. "Azerbaycan Ziyahıları Böyük Veten Müharibesi İllerinde". *Bakı: Azərneşr*, 1970.
- Bagirov, Mir Cafer. *Kafkası Hitlerçilerin Mezarına Çevirek*. Bakü: Azərneşr, 1942.
- Behramov, Cebi. "Azerbaycan SSR II.Dünya Muharebesi İllerinde Azerbaycan SSR Müharibe Eden Dövlətlərin Planlarında. Bakü": *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası*. 2007.
- Bünyadov, Ziya. *Gırmızı Terror*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993.
- Cevadov, Cavid. *Azerbaycan'da Heyriyyəcilik Hareketi*. Bakü: Azərneşr, 1999.
- Çelik, Latif. *II.Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu*, Basılmamış Doktora Tezi Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, 2015.
- Dağcı, Cengiz. *Hatıralarda Cengiz Dağcı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.
- Devlet, Nadir. *Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü*. Ankara: X. Türk Tarih Kongresi c.III TTK Yayınları, 1991.
- Ə Fətəlibəyli Düdənginski. Ailəsinin və qohumlarının sürgünə göndərilməsi ilə bağlı sənədlər. Abid Qayıbovun şəxsi arxivindən (Fətəlibəyli A. Düdənginski Ailəsinin və akrabalarının sürgünü nakliye belgeleri. Abid Kayıbov'un kişisel arxivindən 1946.
- Əkbər İsmayıl, Amerikan Komitəsinin vitse-prezidenti Robert Kellə məktub. Azadlıq Radiosundakı verilişinin mətni. Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən (İsmail Akbar, Amerikan Komitesi Başkan Yardımcısı Robert Kell'e Mektup. Ramiz Abutalıbov'un kişisel arxivindən 1955.

- Əliyev, C. Gizli müşavirə, Ulduz jurnalı, 1988. Aliyev, C. *Gizli Toplantı, Ulduz Dergisi*. (1988); No5: 56-64.
- Əliyev, Əli. *Əlincə Yaddaşı. Bakı: Elm və həyat nəşriyyatı*, 2004.
- Enserov, Vefalı. Mehmet Emin Resulzade Önderliğinde Türkiye’de Çıkarılan Azərbaycan Siyasi Muhaceret Dergileri. *İnif E-Dergi*. 1/3 (2018):46-50
- Ertürk, Cabbar. Kızılordu’dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk’ün İkinci Dünya Harbi Hatıraları. İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2005.
- Ertürk, Cebbar. *Anayurtta Unutulan Türklük. Kayseri: Zafer Matbası*, 1956.
- Fətəlibəylinin qətli münasibəti ilə «Azadlıq» Radiosunun mətəmxəbəri. Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən (Özgürlük Radyosu, Fətəlibeyli'nin ölümünə yas tutuyor haberi. Ramiz Abutalıbov'un kişisel arşivinden 1955.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
- Hesenov, Heyder İlgaroğlu. *Azərbaycan'da Marksizim-Leninizim İddialarının yayılmasında Hümmət Bolşevik Təşkilatının Fəaliyyəti (1904-1920)*. Bakü: Azərneşr, 1986.
- Hüseynov, Ramil. *Azərbaycanda İngilabi Hərəkət*. Bakü: Azərneşr, 1928.
- İskender, Hüseyn. *Azərbaycan'ın Yol Tarihi II. Kitab*. Bakı: Azərbaycan Neşriyyatı, 1996.
- İsmailov, İsmail Zakiroğlu. *Azərbaycanlıların 2.Dünya Müharibəsində iştirakı*. Bakü: Veten, 2000
- İsrafilov, Nazım Rıza. *Neft və Cahan Savaşı*. Bakı: 2005.
- Joachim, Noffmann. *Doğu Lejyonları 1941-1943*, 1976.
- Kafarov, Tahir. *Azərbaycan Tarihi (1920-1991)*. Bakü: Mütercim, 1999
- Karaca, Ahmet. “27 Nisan ve Ötesi”. *Azərbaycan Dergisi*, 2/4 1991: 33-50.
- Kengerli, Mehmet. A. Dudanginskinin Hesabına Dair, *Kafkasya Dergisi*, 3/2 (1952):53-60.
- Muradveriev, İlham Eliyev. *Azərbaycan Nefti Dünya Siyasətində*. Bakı: Azərbaycan Neşr, 1998.
- Mühlen, Patrik Von Zur. *Gəməlihaç ilə Kızılyıldız Arasında*. İstanbul: Şema Yayınları, 2006.
- Müller, Rolf-Dieter. Bilinmeyen Doğu Cephesi, *Wehrmacht ve Hitler'in Yabancı Askerleri*, New York: I.B. Tauris, 2012.
- Natho, Kadir. *Circassian History*. New York: Xlibris, 2009. (Natho, Kadir. Çerkes Tarihi, New York: Xlibris, 2009.
- Nusseini, Ali. *Wer hat den Mord bestellt? Abendzeitung*, 1954. Somun, Ali. Cinayeti kim emretti?. *Akşam vakti*, 1954.
- Orucov, Gurban. *Azərbaycan Gəfqaz döyüşlərində*. Bakü: Azərneşr, 1984.
- Özakinci, Cengiz. *İrtica 1945-1999*. İstanbul: Otopsi Yayınları 1999.
- Qayıbov, Ağa Fərrux. “Xatirələrım. Azərbaycan Ordusu Qəzeti, 1993 Qayıbov, Ağa Farruk. Anılarım”. *Azərbaycan Ordusu Gazetesi*, 1993.
- Rüstəmov, Asif və Mehmet Emin Resulzade. *Azərbaycan Cumhuriyyəti*. Bakü: Elm Neşriyyat, 1990

- Sarıahmetoğlu, Nesrin. *İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2016.
- Sarıkaya, Sertap. *İkinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, 2007
- Şimşir, Sabahattin. *Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995.
- Tavkul, Ufuk. *II. Dünya Savaşı'nda Kafkasya*, İstanbul: TDBB, 2016.
- Yakar, Ülker. "1920-1930 Yıllarında Azerbaycan'ın Milli ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti," *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 3, Sayı/No. 1 Bahar/Spring 2018 ISSN: 2149-9535), 2015.
- Yaqublu, Nəsiman. *Azərbaycan legionerləri*. Bakü: Çıraq Nəşr, 2005
- Yaqublu, Nəsiman. *Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski*. Bakü: Abşeron Nəşr, 2009.
- Yaqublu, Nəsiman. *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2015
- Yel, Selma. *II.Dünya Savaşı'nda Kafkasya'da Alman Lejyon Alayının Teşkili Türkiye ve Nahçıvanlı Abdurrahman Fatalibeyli. Nahçıvan: Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. 2016: 107
- Yılmazata, Mehmet ve Erdem Güven. "İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi", *Sürelî Elektronik Dergisi*, 1/3 (2018):31-37.
- Авторханов, А. "Мой друг Фаталибейли, каким его знал? Журнал «Восточный экспресс», 1994. (Avtorkhanov, A. Arkadaşım Fatalibeyli onu nasıl tanıdı?. *Dergi" Orient Express"*, 1994.
- Дробязко С.И. Вторая Мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте. Москва, АСТ, 1999. (Drobayzko, S. İkinci Dünya Savaşı 1939-1945 Doğu Wehrmacht'ta Lejyonlar ve Kazak Birimleri. Moskova: АСТ, 1999.
- Исазаде, Н. *Адъютант его превосходительства, Газета Зеркало*, 1996. İsazade, N. Ekselansının Katkısı, Gazete Ayna, 1996.
- История СССР. Москва, Высшая Школа, 1985. (SSCB'nin tarihi, Moskova, Yüksek Okul, 1985.
- Красная книга ВЧК. Т. 1, Москва, изд. Политическая литература, 1990, Cheka'nın Kırmızı Kitabı, T. 1, Moskova: Siyasal edebiyat, 1990.
- Метлдисон Дэвид. *Иностранные легионы на службе у третьего Рейха. США, 1987*. Metldison, David. *Üçüncü Reich Hizmetinde Yabancı Lejyonlar*. ABD: 1987.
- Советский Энциклопедический Словарь. Москва, Советская Энциклопедия, 1980. (Sovyet Ansiklopedik Sözlük, Moskova, Sovyet Ansiklopedi, 1980.
- Фаталибейли А. "Дуденгински. Письмо к Джеихуну Гаджибейли. Мюнхен, 05.12.1947. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у

автора” (Abutalybov, Ramiz. Fatalibeyli A. Dudenginski'den Ceyhun Hacıbeyli'ye mektup." 12 Mayıs 1947)

Хоффман, Й. *История власовской армии. Париж, Имка-Пресс, 1990.* Hoffman, J. *Vlasov Ordusu'nun Tarihi. Paris: Imka Press, 1990.*)

EKLER

Fotoğraf 1: Abdurrahman Fatalibeyli Düdenginski

Kaynak: Nəsiman Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, Bakü, 2009, s.178

Fotoğraf 2: Azərbaycan Lejyonu Komutanı Binbaşı fatalibeyli

Azərbaycan legionunun zabiti

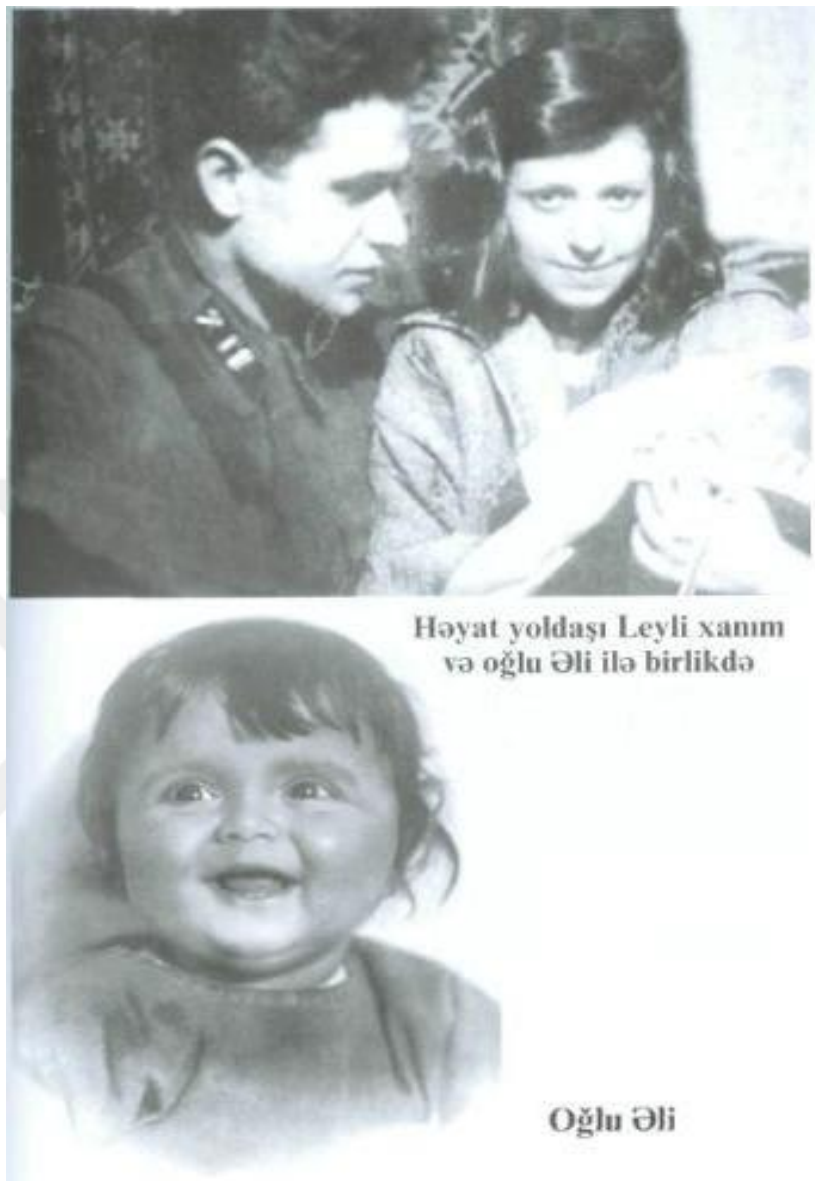
Kaynak:Yaqublu, s.179

Fotoğraf 3: 1943 yılında Berlinde Milli Azərbaycan Kurultayındakı Konuşması

Kaynak: Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 184

Fotoğraf 4: Hayat Arkadaşı Leyli Hanım ve Oğlu Ali ilə Birlikte

Kaynak: Yaqublu, s.186

Fotoğraf 6: Adolf Hitlerin Adından Kurultay Münasebeti ile Fatalibeyli'ye Gönderilen Tebrik Telgrafi

Kaynak:Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 188

AZƏRBAYCAN

№ 14 (79) **Azərbaycan legionunun həftəlik qəzetəsi** 14. Oktyabr 1943

Biz yalnız və yalnız istiqlalımız üçün hərəkət edirik. Bizi bu müqəddəs məfkurədən vaz keçirəcək heç bir bəşəri qüvvət yoxdur

Qatənda azəri qurbanı

Dünyanın qəhrəmancasına yurtdan Aşur tabarının dəfəyi ilə vətənimiz 6-da tənəm oldi

Azərbaycan legionunun həftəlik qəzetəsi 14. Oktyabr 1943

84

Fotoğraf 8: Azerbaycan Lejyon Askerlerinin Üniforması

Kaynak: (Erişim Tarihi 15.05.2021) <https://www.gzt.com/mecra/nazi-almanyasinin-musluman-lejyonlari-3467786>

Fotoğraf 9: Kudüs Müftüsü Azerbaycan lejyonları Arasında

Kaynak: (Erişim Tarihi 19.10.2020) http://www.azerbaijans.com/content_1714_tr.html.

Fotoğraf 10: Kendi Katili İle Birlikte

Kaynak: Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 216

Fotoğraf 11: Almanyada Cenaze Töreni

Kaynak: Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 219

Fotoğraf 12: Alman Basınında Ölümü Hakkında Çıkan Gazete

Kaynak: Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, 223

Fotoğraf 12: Türkiye'de Çıkan Türk Yolu Dergisinin Fatalibeyli Sayısı

Kaynak:Yaqublu, s.230